

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za arheologiju

Valentina Moguš

DRUŠTVENO RASLOJAVANJE U RANOM NEOLITIKU

Diplomski rad

Mentor: prof. dr. sc. T. Težak Gregl

Komentor: doc. dr. sc. I. Kulenović, Sveučilište u Zadru, Odjel za turizam i
komunikacijske znanosti

Zagreb, 2015.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	2
2. EPISTEMOLOŠKA BAZA ZA RAZUMIJEVANJE DRUŠTVENE PROMJENE.....	3
3. POVIJEST ARHEOLOŠKE MISLI I DJELA	9
3.1. Kulturno – povijesna arheologija	9
3.2. Procesna arheologija	11
3.3. Postprocesna arheologija.....	13
4. DRUŠTVENO RASLOJAVANJE – PITANJE POSTANKA I RAZVOJA.....	18
4.1. Koncept neolitičke revolucije	21
4.2. Razvoj poljoprivrede	22
4.3. Društvena organizacija.....	26
4.4. Grobovi kao oznaka društvene individualnosti.....	29
4.5. Egalitarno nasuprot raslojenog društva	36
5. FENOMEN DRUŠTVENOG RASLOJAVANJA U NEOLITIKU HRVATSKE.....	40
6. KRITIKA DRUŠTVENE INTERPRETACIJE RANOG NEOLITIKA U KONTEKSTU STARČEVAČKE KULTURE	45
7. ZAKLJUČAK.....	49
8. POPIS LITERATURE.....	52

1. UVOD

Društveno raslojavanje u ranom neolitiku često predstavlja kamen spoticanja u raznim raspravama o nejednakosti jer su mnogi društveni teoretičari raspravljajući o njoj u suvremenom obliku temelje tog fenomena tražili upravo u arheologiji. Treba istaknuti da u ovom radu neće biti detaljno izloženih fenomena na kojima se tradicionalno temelji priča o društvenom raslojavanju, već će samo biti pobrojani. Više će biti riječi o tome možemo li o takvom fenomenu uopće govoriti i koja nam je teorijska osnova (epistemološka baza) za to te je li valjana za uspostavu takve karakteristike (raslojeno/neraslojeno) ili opisa za neko naselje ili cijelu kulturu.

Rad je koncipiran u nekoliko odjeljaka. Na početku je prikazana epistemološka baza, osnova za bilo kakvo znanstveno djelovanje, koja će u poglavlju nakon, koje se odnosi isključivo na arheologiju i njezine ciljeve kroz povijest, mnogima biti nešto jasnija. Svrha takve forme nije polemiziranje je li neki pristup ispravan i koji su mu propusti, nego prikaz osnovnih paradigmatskih premisa i metodologije koja ih slijedi.

U sljedećem (trećem) se poglavlju konkretnije prikazuje problem fenomena raslojavanja. Na početku je naglasak stavljen na neke sociološke zaključke i definicije kako bi se ukazalo na to da interdisciplinarno mnoge znanosti preko povijesti koriste arheološke zaključke. U nastavku su teksta dalje prikazana arheološka istraživanja i interpretacija istih vezana uz razvoj poljoprivrede, naselja i društvenu organizaciju koji mnogi vežu uz početke raslojavanja, tj. iz čije razine kompleksnosti temelje priču o raslojenom ili egalitarnom društvu.

Na kraju rada bit će nešto više riječi o stanju u hrvatskoj arheologiji (u teorijskom i praktičnom smislu) i kako u tim okvirima gledamo na fenomen društvenog raslojavanja u ranom neolitiku. Ovdje će se pokušati napraviti revizija cijelog rada na način da se pokuša dati konstruktivna kritika dijela istraživanja koja prate starčevačku kulturu, prvu neolitičku kulturu na prostoru srednjega Balkana.

2. EPISTEMOLOŠKA BAZA ZA RAZUMIJEVANJE DRUŠTVENE PROMJENE

Znatiželja, jedna od temeljnih ljudskih osobina, oduvijek je tjerala čovjeka i društvo na novo, ne bi li time materijalno i duhovno profitirao. Ona polazi od osobnog doživljaja svijeta usmjerenog prema općim, već postojećim konceptima koji povijesno prate promatrani pojam i pojavu, ali i od mašte. Na maštu se oslanja i onaj kojega je društvo, kao pojedinca ili člana neke institucije, legitimiralo za donošenje zaključka od opće koristi za sve. Njegova znatiželja ne zadovoljava se i ne staje na mašti. Intelktualno potkovan, svoja razmišljanja stavlja u određene znanstvene okvire/obrasce te ih pomno propituje i naposljetku obogaćuje novim, drugačijim ili samo proširenim zaključkom. Odmakom od uobičajenog pogleda i davanjem pečata znanstvenog, njegova interpretacija za širu javnost postaje vrijednija, istinita.

Gledajući najdalje u povijest vidimo da su metode kojima se tadašnji znanstvenici služe podložne promjeni te da su se s vremenom zbog dugog, kolektivnog iskustva mijenjale. Kada govorim o iskustvu mislim i na iskustvo onog bezimenog pojedinca koji se prije 7 tisuća godina počeo koristiti novom tehnikom glačanja za izradu oruđa, ali i na onog, nešto mlađeg, koji je u dalekoj Kini napravio kemijski spoj barut. Takvi i slični izumi potaknuli su kasnije znanstvenike da ne teoretiziraju samo o posljedicama promjene koje je neka nova stvar ili spoznaja uvjetovala, već da detektiraju okvire kretanja i metodu određenog znanstvenika, tj. teorije, korištene pri njezinu promatranju.

Razvoj metoda i promjena u provedbi i interpretaciji u sveopćem znanstvenom istraživanju uvelike je utjecao na shvaćanje stvari i pojava oko nas. Arheologija, kao i ostale puno starije discipline proizišle iz društvenih aktivnosti i interesa, znanstveni status stječe tek u 19. stoljeću. Sveopći napredak prouzročen najprije industrijskom revolucijom, omogućio je međusobno upoznavanje udaljenih društava i potaknuo velik interes za nečim novim, drugačijim, egzotičnim, stvorenim prije nas i nama poznatih vremena. Taj drugi, novi svijet koji je Europa počela upoznavati, naveo je entuzijaste da sebi, tj. svojoj prošlosti pristupe ozbiljnije te da pokušaju kroz određeno usustavljivanje sličnih podataka saznati tko su i odakle dolaze tj. što i tko im prethodi. Postavljanjem takvih pitanja stvoren je okvir za razvoj arheologije koja kao znanstvena disciplina još uvijek nije jasno definirana. Ono što tadašnje „arheologe“ ili bolje, kolekcionare zanima jest pronalazak i prikupljanje predmeta- posuda, građevina ili nakita. Te predmete

obično su pratile priče o vlasnicima tih predmeta koje su temeljene na pretpostavkama da su nosioci tog znamenja, skupina o kojoj u nekim pisanim izvorima ima spomena i za koje se pretpostavljalo da su se zbog okoliša, migracija i dr. političkih okolnosti, doselili baš na taj teritorij. Spomenuta interpretacija obično je odabrana jer je najpogodnija za provedbu tadašnje politike ili mode. Kako ne bi sve ostalo samo na priči i izgledalo kao dječja bajka, prvi ozbiljniji interpretatori tih „starih predmeta“, tj. malo ambiciozniji kolekcionari, imali su potrebu za uspostavom reda i pronalaskom logike koja povezuje pronađeni materijal. U prvim pokušajima znanstvenosti, koristili su se dobro uhodanom metodom znanstvenog zaključivanja od pojedinačnog prema općem, tj. metodom indukcije. Prevedeno na arheologiju ova metoda podrazumijeva pomno prikupljanje podataka - iskopavanje i njihovo grupiranje po određenim kriterijima – sistematizaciju, kako bismo došli do zaključka koji je u mogućnosti objediniti promatrano (Olsen 2002:75). Zaključci izvedeni na ovaj način su generalni i relativni na čiju manjkavost nas upozorava i Olsen te nadodaje da induktivni zaključak po Humeu implicira nepromjenjivost prirode (Olsen 2002:75) što znači da određeni predmeti u određenom kontekstu bez obzira na vremenski raspon, nastaju pod istim okolnostima. Takva zabluda oprostiva je, možda, nekoj drugoj – sinkronijskoj znanosti, koja ne ukazuje na odnose između stvari kroz vrijeme, kao što to arheologija primarno čini. U prvom redu zato što ne moraju, tadašnji arheolozi djeluju samo u okvirima struke zaštićeni kodiranim jezikom akademske zajednice, u kojoj opet nema konstruktivne kritike, a širu javnost zadovoljavaju iscrpnim tekstom ispod nekog muzejskog eksponata.

Poslije prvoga svjetskog rata vjera u čistu i autonomnu znanost slabi (Sardar 2001:12), a znanstvenici, heroji zaštićeni pod kapom sveučilišta zbog negativnih posljedica njihovih otkrića gube ugled. Demitologizacijom znanosti i znanstvenika, ali i sve šire primjene njihovih dostignuća, uvidjelo se da znanstveni put ili metoda kojom se koristi ovisi i o mišljenju i očekivanjima naspram opaženih činjenica te da zaključak ponekad može imati i negativne posljedice. Definiranjem čisto empirističkih dokaza te uvidom u njihovu nedostatnost, stavlja se naglasak i na *ratio* istraživača. Njihovim spajanjem stvoren je uvjet za provedbu određene znanstvene metode koja svojim usustavljenim konceptima, odgovara određenoj teoriji. Teorija nam zbog jasnih okvira pomaže apstrahirati određene zakonitosti i principe ne bismo li ih kasnije lakše provjerili i komparirali u nekom drugom kontekstu. Definiramo ju kroz četiri osnovna

koncepta: pitanje, pretpostavke, metode i dokaz (Barnard 2011:17), a najvažnije pitanje koje znanstvenik postavlja je „Što pokušavamo saznati“ i „Zašto je to pitanje korisno“ (Barnard 2011:17). Metoda podrazumijeva iscrpan rad s dokaznim materijalom (rad na terenu), ali i komparaciju s drugim, konceptualno sličnim istraživanjima (Barnard 2011:18). Potrebno je naglasiti da istraživanja koja prate društvo i društvenu promjenu, moraju problemu pristupiti iz dva kuta: kao cjelini i kroz odnos s drugim (Barnard 2011:19), a o makro/mikro razini arheološkog istraživanja više u drugom poglavlju.

Spomenuti pomak u znanosti protivi se i početnoj empirističkoj metodi induktivnog zaključivanja. Glavni protivnik takvog postupka u znanosti bio je austrijsko-britanski filozof Karl Popper koji smatra da znanstvenik mora slobodno i kreativno koristiti svoju maštu kako bi stvorio velike teorije, koje zatim strogo provjerava i odbacuje ako se pokažu manjkavim. Pravi znanstvenik ne pokušava teorije bezuspješno dokazati i učiniti vjerojatnima pukim nagomilavanjem beznačajne dokazne građe, nego im on u duhu prirodne selekcije, dopušta opstanak dok se ne ustanovi da su manjkave (O'Hear 2007:37). Popper na znanstvenu zajednicu gleda vizionarski kao na idealno „*otvoreno društvo*“ (O'Hear 2007:37) u kojemu svatko ima slobodu predlaganja i kritiziranja, a na znanost kao na proces falsificiranja ili pokušaja falsificiranja određenih teorija. No je li to stvarno moguće iako smo suglasni da je empirijska građa polazna točka za opovrgavanje? Moguće je samo ako su podaci nezavisni o teoriji, s čime se ne bi složio ni sam Popper (Olsen 2002).

Davanjem slobode znanstveniku te upletanjem „*neopažljivog entiteta*“ (O'Hear 2007:89), stvorile su se negativne vibracije prema podacima i teorijama koje od njih polaze. Pretjerano isključivanje podataka i činjenica koji čine okvir nekog istraživanja, rezultiralo je određenom skepsom prema takvim zaključcima. Vjera da nas znanost može naučiti više nego što bismo mogli otkriti slučajnim metodama ili pak ustrajanjem na osjetilnom opažanju nepotpomognuto znanstvenim teorijama (O'Hear 2007:89) je poljuljana. Pozitivistički stav koji odbacuje bilo kakvu metafizički postavljenu hipotezu i čije je temelje krajem 19. st izgradio Auguste Comte, ponovno je aktivan, ali u osuvremenjenoj i proširenoj formi. Pozitivisti vjeruju da primjenom metodologije prirodnih znanosti društveno-humanistički znanstvenik uspjeva uočiti objektivne i opće zakonitosti u ljudskom ponašanju slične onima koje prirodniak opaža u prirodi. Najbolji primjer pokušaja sinkronizacije prirodnih i društvenih znanosti jest teorija srednjeg dometa koja svoj uzor pronalazi u kombinaciji atomizma i mehanicizma i spaja društvo

na visokom nivou s empirijskim istraživanjima na nižem nivou (Olsen 2002:92). Kritika novom „*logičkom pozitivizmu*“ (Olsen 2002:94) ide radi nepridavanja važnosti podrijetlu hipoteze ili teorije i stavljanja naglasaka na nezavisnu sigurnu instancu prema kojoj se mogu provjeravati podaci što nam daje zaključiti da se zapravo radi o strožem i sistematičnijem obliku empirizma (Olsen 2002:94).

Rasprava o teoriji nepotpuna je ako se ne osvrnemo na rad Thomasa Kuhn-a i njegovo kapitalno djelo „*Struktura znanstvenih revolucija*“. On tvrdi da znanstvenici ne istražuju nove istine, nego rješavaju zagonetke prema određenim sustavima vjerovanja, tj. „*paradigmama*“ (Sardar 2001:28). Paradigma je na neki način znanstvena dogma ili tradicijski okvir unutar kojega vrijede određeni zakoni i teorija. Tek kad njezini okviri i struktura ne uspijevaju odgovoriti novim potrebama znanosti i društva, tj. kad doživi krizu, na njezino mjesto stupa nova paradigma i tako u krug. Time se mijenjaju temeljni pojmovi koji predstavljaju podlogu istraživanju i nastaju novi standardi koji su radikalno drugačiji od starih (Sardar 2001:28). Kuhn se osvrće i na etiketu „normalna znanost“ koja karakterizira aktualnu znanost, a temelji se na nekim od ranijih znanstvenih dostignuća koja određena znanstvena zajednica priznaje za temelj svoje daljnje prakse (Sardar 2001:28) te nadodaje da takvo djelovanje omogućuje znanstvenoj zajednici sistemsko prikupljanje podataka i brzo širenje granica znanosti, ali da je isto tako isključuje iz vanjskog svijeta (Sardar 2001:29). Kuhnova zasluga je u tome što svojim djelom stavlja fokus na znanstvenu zajednicu i njezino ponašanje u stvaranju znanstvenih zaključaka i ideja, ali i kritizira razvoj u kojem je povijest pravocrtno napredovanje slobode koje je u sadašnjosti dostiglo svoj vrhunac (Sardar 2001:29) čime je još više relativizirao predodžbu o nepristranom i objektivnom tragaču za istinom – znanstveniku.

U fokusu teoretičara znanosti sredine 20. stoljeća potaknutih poststrukturalnom filozofskom misli jest istinitost određenih termina i zaključaka, te kako i do koje mjere su posljedice njihova korištenja povezane s povijesnim i kulturnim kontekstom onih koji ih stvaraju i preko njih djeluju. Na tragu takvog razmišljanja kulturni i prirodni procesi počinju se promatrati odvojeno jer, kao što Olsen kaže – „prirodnjake zanimaju samo vanjske veze između događaja i pojava“ (Olsen 2002:101), a ne i unutarnja logika njihova nastanka. Pristup koji nam može objasniti jedinstvo između unutarnje i vanjske logike, tj. koje misli i namjere čine osnovu nekog djelovanja, jest hermeneutika. Hermeneutika je znanstvena disciplina o tumačenju i značenju koja se osim u

književnoj teroriji, antropologiji i filozofiji, sve više koristi i u povijesti, a preko nje i u arheologiji. Najpoznatiji povjesničar koji se okrenuo ovoj metodi bio je Englez R. G. Collingwood koji je u knjizi „*The Idea of History*“ iz 1946. kritizirao primjenu metodologije prirodnih znanosti u povijesnoj analizi. On smatra da je povijest - povijest misli te da društvo i kulturu moramo promatrati kao posljedice ljudskih namjera, zaključenih u vlastitom vremenu (Olsen 2002:102). Svaki povijesni kontekst je jedinstven, a razumijevamo ono što je zajedničko s našim osobnim načinom razmišljanja, tj. što proizlazi iz našeg povijesnog konteksta. Bitan pojam u hermeneutičkoj doktrini je pojam „*predrasuda*“, a na nju se posebno osvrće povjesničar Gadamer i poistovjećuje je s povijesnim kontekstom. Shvaća ju kao predsud, polazišnu točku za vrednovanje stranih stvari u razumijevanju ili tumačenju prošlosti (Olsen 2002:104). Gadamer se bavio i dijalektikom pa razumijevanje prošlosti opisuje kao povratni proces između horizonta prošlosti i horizonta sadašnjosti, a horizont koji vidimo ovisi o našoj poziciji koju je moguće proširiti (Olsen 2002:105). U arheološkom kontekstu taj odnos je vidljiv u stapanju horizonta promatrača i horizonta građe u jedan novi prošireni horizont. Materijalna kultura je sada tekst koji tumačimo na dva načina - kroz arheološki kontekst čiji je dio ili kroz odnos između proizvođača (pisca) i konteksta (Olsen 2002:107).

Kako bismo došli do toga, znanost moramo pogledati i iz vanjske perspektive i vidjeti koje mjesto ona zauzima u kulturi kao cjelini te kakvi su odnosi između znanosti i drugih aspekata ljudskog znanja i kulture. Na tragu pozitivističke misli i vjerovanja u opažanje i eksperiment, znanost se ponosila što je istisnula religiju i metafiziku ne znajući da je upravo time, kao što O'Hear ističe, postala prevladavajuća mitologija novoga doba (O'Hear 2007:162) pružajući određenoj skupini sveobuhvatno gledište i stav prema svijetu koji se opet kroz ideologiju mijenja. Ideologija je obrazac koji sadržava predodžbe o tome tko smo, za što se zalažemo, koje su naše vrijednosti, ali i kakvi su nam odnosi s drugim skupinama, u ovom kontekstu, teorijskih neistomišljenika. Takav okvir utemeljen je na vrijednostima i posljedicama određenog shvaćanja stvari i pojava kao i zbog korištenja neke znanstvene metode koja prenesena na društveno djelovanje uvjetuje nastanak određenih društvenih struktura- znanstvenih zajednica, sveučilišta, novina i slično, tj. proizvođača informacija i znanja koje potvrđuju ili kritički propituju spomenute vrijednosti. S druge strane ova vrtnja u krug ide u korist O'Hear-ovoj (2007:170) konstataciji da u znanosti konačni glas neslaganja

pripada samoj prirodi koja određuje smjer i stalno uvodi neke nove mehanizme promjene. Također dodaje, a time i zaključuje da je potrebno inzistirati na eksperimentiranju i otvorenosti prema dobro utemeljenoj kritici jer su to vrijednosti koje stoje iza svih znanstvenih institucija (O'Hear 2007:171).

3. POVIJEST ARHEOLOŠKE MISLI I DJELA

Arheološke paradigme, a zatim odnos između teorijskog ili paradigmatškog okvira i arheoloških podataka tema su drugog dijela ovoga rada. Način na koji paradigmatški okviri koje upotrebljavamo utječu na interpretacije arheoloških podataka i društvenih promjena u prošlosti iznimno je važan i svakako predstavlja temu kojoj je potrebno posvetiti više pažnje.

3.1. Kulturno – povijesna arheologija

Kronološki gledano, kulturno–povijesna paradigma, najstariji je i najdugovječniji okvir za promatranje i objašnjenje društvene promjene. Iz ovog se kuta na kulturu i kulturnu promjenu gleda kao na povijesne etape u kojima prije ili poslije prevladava primjena određene nove sirovine i tehnologije koja unosi promjene u društvenu organizaciju, a time i prelazak na drugu, kompleksniju i obično bolju etapu. Važno je napomenuti da kulture u kulturno povijesnoj paradigmi nisu shvaćene kao vremenske etape, nego kao kulture kroz vrijeme, gdje prednost ima kultura, odnosno identitet pa tek onda vrijeme. Te etape, koje imaju određene karakteristike (npr. tehnološke), prvo su uočene na predmetima. Predmeti se kompariraju s drugim, već pronađenim i sustavno obrađenim, najčešće prema stilskim karakteristikama – obliku i ukrasu te predstavljaju identitet neke grupe ili „kulture“. Najpoznatiju sistematizaciju arheološkog materijala za područje Europe učinio je, na temelju ranije Thomsenove serijacije (koja prapovijest dijeli po tehnološkom kriteriju na kameno, brončano i željezno doba), skandinavski arheolog Oscar Montelius koji je prema obliku i ukrasu uočenom na arheološkom materijalu ustanovio određene razvojne faze (Montelius 1885). Takva metodologija obrade arheološkog materijala (deskriptivna metoda), primarna je u kulturno povijesnoj arheologiji i predstavlja popis karakteristika određene arheološke kulture. Ona sadrži evolucionističku notu, kritiziranu od više disciplina, jer pretpostavlja jednolinijski razvoj na tehnološkom, društvenom i religijskom planu. Evolucionisti prema tome smatraju da se „čovječanstvo“ sastoji od grupa koje su „kultivirane“ do određenog, različitog stupnja razvoja te razbacane po evolucijskoj ljestvici (Erikssen 2001) što implicira postojanje opće sheme za sve, npr. Morganove koja podrazumijeva tri stadija razvoja- divljaštvo, barbarstvo i civilizaciju.

Predstavljeno linearno poimanje vremena uvjetuje da na predmete iz određene vremenske etape u kojoj egzistira pretpostavljena kultura, gledamo kao na proizvode određenog evolucijskog stadija te iste kulture. Treba napomenuti da u ovom kontekstu kultura predstavlja sve materijalno i duhovno što je određena zajednica stvorila u jasno definiranom vremenskom okviru.

Arheološka kultura je osnovni koncept kulturno–povijesne paradigme. Ona predstavlja čisti, esencijalni i nepromjenjivi identitet gotovo duhovnog/metafizičkog postanka (Kulenović 2012). Arheološka kultura kao nositelj kulturno–povijesne paradigme ima jako identitetsko svojstvo jer je izjednačena s definicijom etniciteta u kojem su materijalni ostaci te kulture odraz tog identiteta.

Geary, kako navodi Shennan (1994:1) smatra da su srednjovjekovni povjesničari stvorili temelj takvoj ideji polazeći od pretpostavke da je etnicitet ili etnička grupa objektivna činjenica u prošlosti ljudskog roda. Takav konstrukt služi u svrhu povezivanja s prošlosti koji se najčešće koristi u potrazi za legitimitetom modernih nacija, utemeljenom na priči o esencijaliziranom etnicitetu. Kada promatramo arheološke izvore možemo uočiti da u arheologiji nikad nemamo "čiste" elemente materijalne kulture pa je važno naglasiti da arheološki izvori mogu imati više od jednog značenja, primjerice etniciteta. Ništa manje važna spoznaja je da se arheološkim izvorima može manipulirati ili upravljati zbog same činjenice da nisu jednoznačni izvori. (Shennan 1994). Etnicitet je najbolje shvaćati kao aktivan proces stvaranja identiteta koji je subjektivna i promjenjiva kategorija (Kulenović 2012).

Promjenu arheološke kulture, čiste, nedjeljive i nepromjenjive identitetske cjeline, u kulturno povijesnoj paradigmi objašnjavamo na tri načina – kroz autohtoni razvoj, difuziju i migraciju (Kulenović 147:2011). Teorija koja je dijelom na tragu ovakvog poimanja promjene jest teorija o kulturnim krugovima. Iako prvobitno postavljena u njemačkoj i austrijskoj geografiji, odnosi se na bilježenje i praćenje određene grupe ili skupa kulturnih elemenata (narodna nošnja, oblici kuća, keramika, oruđe itd) koji se bez neke unutarnje funkcionalne logike prostiru na istom geografskom području i vremenskom razdoblju (Olsen 2002:117). Ti kulturni elementi, za koje se sada smatra da nisu nužno dio jedne velike cjeline, difuzijom su došli i na druga područja i tako uvjetovali proces „kulturne pozajmice“ (Olsen 2002:118) koja nije i ne mora biti posljedica migracije cijelog stanovništva, već samo nekih ideja koje u drugom

kontekstu dovode do određene promjene. Takva difuzionistička teorija pretpostavlja da se inovacije (obično tehnološke) događaju samo u nekim zajednicama (Olsen 2002:118), koje se posredstvom trgovine ili kroz druge kontakte prenose dalje. Pojedina područja do kojih određeni kulturni elementi nisu mogli doći ni nakon što su izašli iz upotrebe, odjednom postaju „muzeji izumrlih kulturnih elemenata“ (Olsen 2002:119).

U ovom kontekstu zanimljivo je spomenuti i teoriju o kulturnim prežiteljima, koju krajem 19. stoljeća iznosi poznati britanski antropolog Edward B. Tylor (Erikssen 2001). Ondje je u fokusu ljudska evolucija koja se preko kulturnih prežitaka ili starih posebnosti u novom kontekstu, tj. spomenutih „muzeja“, može rekonstruirati ili samo pratiti. Teorija kulturnih prežitaka je važna jer se današnja moderna arheološka struka često služi etnološkom komparacijom koristeći se pri tome iskustvima nekih plemenskih, predindustrijskih društava, ali katkad zaključci izvedeni iz toga sliče na teoriju u kojoj su „prežitci“ standard, a drugi devijacija u evolucijskom lancu. Prikazivanje kako se određena stvar ili pojava ponaša u drugom kontekstu nije loše samo po sebi, no moramo pripaziti da stvari i pojave koje kompariramo imaju jasno definirane granice te da nisu pretpostavka ili preslika naše, bolje ili lošije, svakodnevice.

3.2. Procesna arheologija

Kritika kulturno-povijesne arheologije u drugoj polovici 20.st. rezultirala je stvaranjem novog spoznajnog okvira u arheologiji: procesnom paradigmom. Osnova kritike sastojala se u argumentaciji da tradicionalna arheologija ne prati opće trendove znanosti te da se u svojoj interpretaciji ne osvrće dovoljno na druge komplementarne znanosti čime se arheologija udaljava od egzaktnosti, kojoj bi trebala težiti. Najistaknutiji kritičar je bio Lewis Binford koji je u časopisu „American Antiquity“ 1962. godine ukazao na neke opće probleme u shvaćanju i objašnjenju društvene promjene. Njegova kritika polazi od definiranja materijalne kulture koja nikako ne može biti shvaćena kao nedjeljiva identitetska cjelina, nego rezultat vantjelesne adaptacije na okoliš. Prema njemu kultura predstavlja strukturu sustava koji se sastoji od podsustava, a sami podsustavi utječu jedan na drugi (Binford 1962). Način na koji su do tada arheolozi objašnjavali sličnosti i razlike između artefakata smatrao je neprikladnim jer u obzir nije uzet kontekst drugih razreda ili podsustava (tehnološkog, sociološkog i ideološkog) kulturnog sustava iz kojih proizlaze određene vrste artefakata: tehnološki, društveni i ideološki. Promjene u kulturnom sustavu moraju se, prema

Binfordu, sagledati unutar adaptivnog konteksta (uzimajući u obzir društvo i okoliš), dok objašnjenje sličnosti i razlika mora biti u okvirima našeg znanja strukturalnih i funkcionalnih karakteristika kulturnoga sustava (Binford 1962). Binfordu je važan i stil koji zbog nemogućnosti definiranja i prelazaka okvira funkcionalnosti izjednačava s arheološkom kulturom. (Kulenović 2012:79). „Novi“ arheolozi se za razliku od tradicionalnog i statičnog poimanja kulture, zanimaju za njene dinamičke procese (Olsen 2002:43) potaknute najčešće ekološkim i ekonomskim čimbenicima. Potrebno je naglasiti da ti procesi, iako metodološki drugačije ispitivani (u ovom slučaju pomoću deduktivne metode) daju opću sliku mehanizma promjene. Zbog toga su se u objašnjenju promjene procesualni arheolozi orijentirali prema funkcionalizmu tj. njegovom ekološkom aspektu. U ovom smislu bitna su tri načela: optimalizacija društvenog interesa naspram okvira koji određuje priroda; funkcionalna ovisnost između dijelova društva; svaki sistem želi biti u ravnoteži; što nas dovodi do zaključka da kulturu shvaćaju kao faktor preživljavanja sistema (Olsen 2002:127). Najpoznatiji procesualni koncept je teorija sustava koja polazi od toga da je sustav sačinjen od mnogo dijelova, podsustava čija svrha je odgovor na ekonomske, društvene, okolišne i duhovne potrebe društva. Sustav, dakle, sačinjavaju hijerarhijski poredani podsustavi koji se penju prema vrhu, od sasvim specifičnih do općih koji su ujedno i najapstraktniji (Kulenović 2012:37). Ovdje je još važno napomenuti da Binforda ne zanima hijerarhijski odnos, iako primjećujemo da se često poziva na tehnološki sustav. Visoko razvijeni podsustavi, kao što je npr. država, nestabilni su jer ovise o drugim podsustavima zbog čega se javlja potreba za provedbom kontrole, tj. uspostavom upravnog aparata. Takvi sustavi upravljanja zanimaju Kenta Flannerya koji je s pomoću spomenute teorije sustava pokušao objasniti podrijetlo zemljoradnje u Meksiku i problem nastanka države, no o tome više u trećem dijelu.

Procesna arheologija, iako kritična prema kulturno - povijesnoj paradigmi, nije do kraja odbacila tradicionalnu metodu. Osvremenjena, evolucionistička metoda još je uvijek prisutna u arheološkoj interpretaciji preko neoevolucionista White-a, Lowie-a i Steward-a, koji, također na tragu Marxovog materijalističkog učenja (Barnard 2011:71), uvode novi, - multilinearni evolucionizam. Taj koncept neoevolucionisti temelje na arheološkim, etnološkim i povijesnim dokazima čije različitosti proizlaze iz drugačijih kulturnih jezgri nastalih kao rezultat raznolikih putanja tehnološke i društvene evolucije (Barnard 2011:67). Iako se oslanjaju na odnos društva i okoliša,

zastupljen kod funkcionalista, najvažniji im je tehnološki aspekt kulture koji određuje preostala dva- društveni i ideološki, dok stupanj kulturnog razvitka određuju po količini energije koju prikupi ili potroši svaki pojedinac (Erikssen 2001).

3.3. Postprocesna arheologija

Kritika procesne interpretacije, koja je početkom 80-ih godina prošlog stoljeća krenula iz Velike Britanije, potaknula je razvoj novog, postprocesnog pristupa u arheologiji. Za razliku od paradigme koja joj prethodi, ovdje ne možemo govoriti o jednoj teoriji ili metodi, tj. obrascu, koji struka preferira, već o nizu različitih, proizašlih iz raznih disciplina i skupljenih pod jednom kapom kao odgovor na potrebe postmodernog pluralističkog društva. Vođe „pobune“ protiv funkcionalizma i strogog pozitivističkog ideala znanosti na europskom kopnu bili su britanski arheolozi, a u Americi povjesničari potaknuti jakom strukturalističkom i marksističkom doktrinom 70-ih godina.

Kroz procesnu arheologiju predstavljeno je da ljudska društva uvijek nastoje postići optimalni odnos između uložene energije i prirodnih resursa čime postaju više ili manje kompleksna, a time i raslojena ili egalitarna. No neke interpretacije, koje u fokus stavljaju društvo i društveno raslojavanje te negiraju prirodni determinizam, pokazale su nam da čak i egalitarna društva uključuju tenzije, prisilu i nejednakost (Kulenović 2012:64) što pokreće promjene. Jednu od tih interpretacija ponudio je marksizam koji društvenu dinamiku shvaća kroz odnose u ekonomskom sustavu, tj. pri procesu proizvodnje, raspodjele i potrošnje roba i dobara (Heawylend 2001). Postprocesni arheolozi se pri tom ne pozivaju na klasični marksizam, u kojem je ideologija samo refleksija ekonomske baze (Dark 1995:28), a arheološki nalazi direktan pokazatelj ponašanja. Oni u prvi plan stavljaju ideologiju koja za njih predstavlja temelj razumijevanja cjelokupne društvene djelatnosti ili kako Shennan kaže, regulatorni element društva (Kulenović 2012:101). Michael Parker Pearson slaže se s tim da je ideologija pokretač promjene te nadodaje kako ne postoji deterministički odnos između društvene prakse i ideologije. Ideologija je za njega integralni dio onoga što ljudi stvaraju te se ne može svesti na razliku između tog što rade i kako misle (Kulenović 2012). Manifestira se kroz razne aktivnosti, odnosu prema radu, slobodi, vremenu, u oblicima kuća, pripremi hrane...iz čega vidimo da svaka realnost ima svoju ideološku komponentu koju je teško razdvojiti u različite dijelove (ekonomsku, religijsku ili

ideološku). Ideologija također služi kao medij i način kontrole elita, skupina koje su se u procesu ostvarivanja svojih interesa izdvojile od drugih. U tom kontekstu govorim o društvima u kojima postoje određene institucije uređene za početak kroz srodstvo i koje sustavno proizvode ideologiju ne bi li legitimirale i održale svoju moć. Marksističku interpretacije najbolje je prikazati najjednostavnijim primjerom iz gornjeg paleolitika u kojem, kako pretpostavljamo, još uvijek ne možemo govoriti o kompleksnijem raslojavanju iza kojeg su institucije, srodstvo i politički odnosi. U primjeru Barbara Bender pokušava objasniti razliku između odnosa s početka i kraja gornjega paleolitika na područje južne Francuske i sjevero-zapadne Španjolske (Bender 1989). Na početku gornjega paleolitika na tom su prostoru uočeni predmeti i figure od uvezenih školjaka i kamena koji nemaju neku posebnu distribuciju te se mogu pronaći u bilo kojem kontekstu. No, krajem istog razdoblja, uočena je promjena u načinu ukrašavanja i mjestu odlaganja spomenutih predmeta. To se najbolje vidi na primjeru špiljskog slikarstva jer su slikarije smještene duboko u unutrašnjost gdje im ne može pristupiti svatko što implicira određenu vrstu isključivanja. Bender predlaže isključivanje po rodnom kriteriju u kojem su žene imale kontrolu nad rađanjem, a muškarci nad društvom gdje su upravo te nedostupne spilje služile kao mjesta za inicijaciju mladih muškaraca (Bender 1989). Ovaj primjer, iako se bavi odnosima u gornjem paleolitu daje nam naslutiti da u ondašnjem društvu postoji neka vrsta raslojavanja jer je očito da ta mjesta, koja također nisu malobrojna pa isključuju argument slučajnosti, nisu bila dostupna svima nego samo nekoj određenoj skupini koja je u ovom slučaju fizički predodređena, ali i odobrena od ostatka društva.

Strukturalizam, još jedna teorija koju su usvojili arheolozi posprocesne struje, stavlja naglasak na strukturu koja za razliku od one funkcionalističke nema prilagodbene značajke nego odražava pravilo po kojem se odvijaju odnosi opaženi u arheološkim izvorima. Unutar strukture bitni su simboli - apstraktni dekontekstualizirani kodovi, nastali i dobili na važnosti neposredno kao posljedica uporabe u određenom kontekstu. Strukturalne postprocesualiste zanima zašto i kako su oni nastali baš u tom kontekstu te na koji se način odvija proces njihova konstituiranja i daljnje upotrebe u okvirima društvene dinamike koji opet ovisi o nizu stavova i koncepata povijesno i konceptualno primjenjivanih u tom društvu (Kulenović 2012). Tilley se spomenutom teorijom koristi pri razradi opće teorije društva (Kulenović 2012:50) u kojoj također polazi od materijalne kulture, ključne za razumijevanje odnosa

pojedince i društva gdje su predmeti strukturirani prema određenim pravilima, te njome pokušava dokazati da se promjena događa zbog raznovrsnih interesa osoba i skupina unutar tog istog društva. Strukture, produkte tog društva, shvaća kao entitete u stalnom procesu međudjelovanja koji obuhvaćaju i proturječja, važne pokretače društvene promjene (Kulenović 2012:51) gdje je pojedinac ključna figura i njezin nositelj jer ona ovisi o tome kako on vidi vlastitu situaciju i kakvo značenje za njega predstavlja djelovanje u njoj. On djeluje, tj. transformira ili konstituira okvire značenja unutar simbolički strukturirane stvarnosti u kojoj pravila nisu izrečena kao zakoni, nego proizlaze iz praktične svijesti ili habitusa, okvira također konstruiranog praktičnom aktivnošću društva koji predstavlja pravila djelovanja za svaku moguću situaciju. Dakle, iza svega stoji ideologija čije se postavke izražavaju simbolima, koje su rezultat djelovanja unutar ideološkog okvira. Ideološka i simbolička forma su nerazdvojne jer ideologija kroz društveno djelovanje stvara materijalnu kulturu, konstruiranu kao društvenu realnost, koja značenje dobiva u okviru strukturalne simboličke cjeline.

Postprocesna arheologija radi iskorak i u tome što stavlja naglasak na pojedinca koji definiranjem odnosa u društvu djeluje kao „agent“ društvene promjene (društveni djelatnik). Akcija tog aktera potaknuta je svjesnom namjerom ili nadređenom strukturom u kojoj je njegovo djelo nenamjerna posljedica.

Do sada iznijeto stajalište (klasični strukturalizam i marksizam) u kojem se razmatra pojedinac i njegova uloga u društvenoj promjeni, objektivističke je naravi, dok je subjektivistička interpretacija kojom se pokušava objasniti svijest i namjera ljudi iza strukture i društva tema dalje u radu. Olsen za predstavnika takvog pristupa drži norveškog antropologa Fredrika Bartha (Olsen 2002:149). On smatra da bi težište pri razumijevanju društvenih procesa trebalo biti usmjereno na čovjeka kao djelatnog aktera stalno izloženog izboru koje rješava na osnovi svijesti i namjere o tome što i kako će mu najbolje poslužiti (Olsen 2002:149). Prema tome socijalne strukture, etnicitet i druge kulturne formacije o kojima je do sad bilo govora, rezultat su grupnog djelovanja pojedinaca. Ian Hodder s pomoću ovog modela nastoji objasniti da slika svijeta ovisi o kulturi koja ju stvara te da se u njezinu obrazloženju moramo osloniti na simboličke i mentalne kategorije ljudi koji tu kulturu stvaraju

Pojedincem se bavi i sociolog A. Giddens, teoretičar koji je problematiku stvaranja strukture nazvao produktom stalnog procesa između aktera i sila izvan njihove kontrole.

S time se slaže i Burdieu koji naglašava ulogu svakodnevnih rutina koje se unutar strukture uzimaju zdravo za gotovo te iza kojih ljudi stvaraju i bivaju stvarani institucijama i vjerovanjima izvan njihove direktne kontrole (Kulenović 2012). Znači za njih (Giddensa i Burdieua) akteri su vođeni nadređenom strukturom i nenamjernom posljedicom djelovanja u okvirima društva, tj. sustava koji se nalazi u pozadini. „Agency“, koncept koji ljudsku prošlost sagledava u terminima društvene dinamike, suprotstavlja se ovakvom poimanju ponašanja, tj. smatra ga nepotpunim. S tim se slaže i Ian Hodder koji naglašava da događaji nisu određeni strukturama unutar kojih se odvijaju jer struktura i sustav ne mogu uvjetovati postupke zbog kompleksnosti tog sustava, nepotpunog znanja aktera, nesagledivosti uvjeta i posljedica postupaka te činjenice da akteri na različite načine interpretiraju stanje unutar strukture (Kulenović 2012:71). No ipak, na *agency* se također ne može gledati van konteksta strukture u kojoj prema Bourdieu (Kulenović 2012:72) djeluju decentralizirani subjekti, djelom determinirani tom strukturom, ali koji imaju svijest o tome, što je jako bitno i zbog čega su je u mogućnosti interpretirati i manipulirati njome, bez obzira na strukturne okvire. Takav apstraktni sustav koji razumijemo kroz njegovu uporabu i u kojem vlada nesvjesna lingvistička, fizička i kulturna kompetencija za djelovanje, Bourdieu naziva *habitus*, a Giddens *praktična svijest* koja u stalnom procesu djelovanja predstavlja znanja za svakodnevni život (Kulenović 2012).

Ni arheologiju i njezinu interpretaciju ne zaobilazi sveprisutna postmoderna revizija dosadašnjih široko postavljenih teorija o društvu, ali i skepsa pri korištenju nekih općih termina kao što su nacija, znanje i slično. Olsen, koji je dosta citiran u ovom radu, pokušao je u svom članku iz kraja osamdesetih i deset godina starijoj knjizi objasniti kako je to posmoderno stanje utjecalo na arheologiju. On ondje u okvirima poststrukturalizma i poznate Barthove konstatacije o „smrti autora“ raspravlja o arheologiji kao tekstu.

Prvo problemsko područje govori o odnosu arheologije prema društvu i prema tekstu preko čega se vidi kako struka djeluje u suvremenom kontekstu u kojem propituje neke opće uvriježene koncepte i istine o svijetu. Opća pitanja kao što su: da li je vrsta znanja koju proizvodimo otporna na izazove novoga milenija; jesu li ideje o identitetu, glavno opravdanje arheološkog projekta, upotrebljive u svijetu rastuće globalizacije, te kako da se arheolozi uklope u svijet u kojem se ne koriste njihovi instrumenti za obnove

nacionalne kulturne baštine te gdje tražiti novi smisao tom znanju o „fragmentiranoj i multikulturnoj stvarnosti“ (Olsen 2002).

U užem arheološko – povijesnom kontekstu vrsta znanja koju smo do sada susretali i koju proizvodimo jest ona koju oblikujemo preko velikih povijesnih priča o nekoj zemlji i njezinu narodu i koja nije stvarni odraz prošlosti nego želja i potreba današnjeg vremena (Olsen 2002:247). Znači, biraju se samo određene teme i određeni događaji koji su se učinili značajnim ili važnim, a koji mogu poslužiti za potvrdu tradicije i izgradnju određenog mita, najčešće nacionalnog. Izgradnja nacije, koja je problematizirana kroz postmodernu shvaćanje započela je s pojavom modernog društva koje kroz ideju društvenog ugovora zahtjeva od ljudi reafirmaciju svojih obveza i odnosa prema novonastaloj „nacionalnoj državi“ (Thomas 2004). Nacionalni identitet, koji iz toga proizlazi, počiva na nizu ideja koje mogu biti prebačene u drugi kontekst i koji koincidira s transformacijom antikvarijanstva u arheologiju čime je počeo i sam razvoj discipline strože metodologije (Thomas 2004). No je li takva „stroža“ metodologija koja se zasniva na pozitivizmu i empirizmu i njihova proizvodnja kulture dovoljna da bude a priori istinita?

Proizvodnju takvog instrumentaliziranog razuma, usmjerenog prema cilju i dominantnog nad prirodom Adorno i Horkheimer vide kao „čisti pakao“, a znanost, njezin produkt i ključ modernog društva, kao sredstvo dominacije ljudi jednih nad drugima čiji je proizvod, znanje, ograničeno samo na ono što možemo kontrolirati i potvrditi (Olsen 2002:207). Arheologija gledana iz kulturno - povijesne i procesne paradigme odgovarala je takvom opisu jer je njezina građa fizički opipljiva i samim tim egzaktna, a razvojem drugih metoda koje počivaju na prirodnim znanostima još „egzaktnija“.

Arheologija također sudjeluje u proizvodnji mitova jer koristi prošlost u ideološkom procesu koji služi za davanje legitimiteta sadašnjosti koju na taj način predstavlja prirodnom. Prenosjenjem ili preslikavanjem vrijednosti i stavova iz sadašnjosti, kao što su npr. ekonomske prilike, individualnost, rodne uloge, moralne vrijednosti i sl. u prošlost im oduzimamo stvarni položaj u našem vremenu i time im dajemo jedno prividno, univerzalno transvremensko i transkulturno značenje (Olsen 2002:210). Mit je tako nadvladao povijest pretvorivši je u znak u kojem kulturna i politička sadašnjost postaju mitološko značenje prošlosti, odlični za muzejske predstave (Olsen 2002:211).

4. DRUŠTVENO RASLOJAVANJE – PITANJE POSTANKA I RAZVOJA

Nejednakost je univerzalni društveni fenomen koji je stvorio čovjek, prvenstveno kroz odnose moći i koji ga u raznim oblicima prati od samih početaka. Ona uvjetuje društveno raslojavanje kojim se individue ili grupe rangiraju i stavljaju u manje-više podnošljiv odnos, tj. odnos podređenosti i nadređenosti. Prema M. M. Tuminu (1970), društveno raslojavanje ima nekoliko bitnih karakteristika: društvenost, starost, sveprisutnost i polimorfnost iz čega zaključujemo da načelno nema veze s biološkim posebnostima sve dok one nisu društveno prepoznate kao važne i poželjne za određenu poziciju; da postoji oduvijek te da je u raznim oblicima ima u svim sustavima i na svim razinama.

Nejednaka raspodjela moći, dobara ili bilo koje stvari i pojave iz koje se može pretpostaviti prednost pojedinca ili grupe nad drugom, oduvijek je privlačila znatiželjne znanstvenike, teoretičare i slične. Prosvjetitelji su odgovor tražili u europskoj prošlosti, smatrajući da postojeće stanje nejednakosti i raslojenosti društva mogu izravnati vraćanjem na iskonske postavke. Filozof i teoretičar Karl Marx smatrao je da se društveni odnosi mijenjaju kroz vrijeme preuzimajući određene oblike nejednakosti i dominacije, dok se kontrola jedne klase nad proizvodnjom i reprodukcijom druge klase definira kroz specifične oblike vlasništva (Diaz et al 2004). Emyl Durkheim smatra da je u tom kontekstu potrebno staviti fokus na instrumente društvene kontrole nad pojedincima koristeći se idejom „kolektivne svijesti“ za opis zajedničkog vjerovanja i osjećaja koji formiraju svijet (Durkheim 2008). Kontrola, kojom elite održavaju odnos nejednakosti, po njemu je izražena kroz rituale kojima su svjesno izraženi i naglašeni autoriteti i moć, ali i povezanost unutar zajednice. Za razliku od prethodnih, Max Weber u razumijevanju nejednakosti naglasak stavlja na fenomen društvene poslušnosti, sile koja potpuno dobrovoljno proizlazi iz određene ideologije i tradicije koja nastupa kao legitimni moderator odnosa unutar društva (Diaz et al 2004).

Poštujući gore navedene postavke o društvenoj nejednakosti i govoreći o podrijetlu društvene raslojenosti iz sociološke perspektive, nameću nam se dvije teorije koje proizlaze iz takvog raspleta događaja. Prva ili tzv. konfliktna teorija, proizišla iz Marxova učenja, ekonomske faktore smatra odgovornim za nastanak različitih društvenih pozicija ili klasa koje su definirane odnosom s drugim klasama (Diaz et al

2004). Svako društvo ima najmanje dvije uzajamno konfliktne klase: bogati – siromašni i radnici – „kapitalisti“. Druga, funkcionalistička teorija, sustav raslojavanja objašnjava kao funkcionalnu potrebu društvenog sustava za redom, odnosno kao nesvjesno razvijen uređaj kojim društva osiguravaju najvažniju poziciju za najkvalificiraniju osobu.

Društvenim raslojavanjem nastale su „elite“ ili privilegirani, viši stupanj društva koji u velikoj mjeri određuje njegov cjelokupni razvoj. Slijedom gore navedenog možemo reći da je opće uvriježeno mišljenje kako su elite nastale kao rezultat promjene u odnosima moći unutar i među zajednicama. Pitanje početka izdvajanja određenog društvenog sloja uvijek je bilo mjesto neslaganja i razilaženja, no mnogi su se složili da je ono vezano uz razvoj poljoprivrede, tj. stvaranjem viškova u proizvodnji dobara. Polazeći od toga, pretpostavljali su da u takvoj zajednici nastaje potreba za imenovanjem nekoga tko će biti zadužen za podjelu tih viškova te se često smatra da je takva dužnost pripala lokalnom starješini koji se izdvojio od ostalih svojim dugogodišnjim privređivanjem u zajednici. Uloga *starješine* ili bilo kakvog vođe i njegova podjela dobara unutar zajednice, stavljena je pod upitnik u trenutku kada ostali članovi iste zajednice razvijaju druge kompetencije. Takav pojedinac nema odlučujuću ulogu pri raspodjeli dobara te se počinje stvarati potreba za kontrolom moći koja će biti prvo pod nadzorom, a s vremenom i kompletno u rukama pojedinaca, tj. vladajućeg sloja – elite. U nastojanju održavanja vodeće pozicije u zajednici, vođe se mogu oslanjati na različite izvore moći poput utjecaja na društvene odnose unutar zajednice, upravljanja gospodarstvom, odlučivanja o vojnim i ratničkim pitanjima te kontrolom ideologije (Balen; Mihelić 2003).

Balen i Mihelić u svom radu iz 2003. predlažu podjelu elita prema bogatstvu, prestižu i moći (2003). Te razlike u terminologiji proizlaze iz različitih načina upravljanja društvom pa tako npr. vlast podrazumijeva pravo i odgovornost pri upravljanju, moć uz upravljanje veže silu, a kontrola ograničen pristup sredstvima na kojima počiva vodeća uloga u proizvodnji, tj. u društvu. Što je sustav privređivanja kompleksniji to su elite više nedodirljive. U stvaranju i održavanju elita, također je bitna i trgovina koja je pridonijela kompleksnosti tih sustava jer pretpostavljamo da je uspostavom stalnije mreže kontakta, s idejom i tehnologijom putovala i informacija koju prenose ljudi, nositelji različite „mode“, sustava vrijednosti ili ideologije.

Društveno raslojavanje se u okviru kulturno povijesne arheologije najčešće iščitavalo iz ukopa. U tom kontekstu bitan nam je način ukopa, grobna arhitektura i grobni prilozi. Grobni prilozi su često interpretirani kao vrijednosni predmeti jer su napravljeni od različitih materijala poput zlata, minerala, školjki, te su finije izrade ili stranog podrijetla. Oznaka raslojavanja mogu biti i tzv. „predmeti posebne izrade“ ili kako ih još mnogi nazivaju „*simboli moći*“ koji su prestižni po svojoj namjeni, tj. po simboličnom značenju. Njih za razliku od prethodno spomenutih predmeta i stvari koje držimo kao mjeru društvenog raslojavanja, možemo pronaći i izvan konteksta groba. To su primjerice par srebrnih sjekira pronađenih u selu Stari Jankovci i votivna ostava koja može biti simbol žrtvovanja predmeta proizašla iz želje za stvaranjem novoga simbola (Balen; Mihelić 2003.) Kako god, spomenuti podaci tradicionalno su shvaćeni su kao svojevrsna arheološka identifikacija u kojoj stoji informacija od dobi, spolu i društvenoj poziciji pokojnika. Društvena raslojenost također je čitana i iz uređenja i konfiguracije naselja, izdvajanjem pojedinaca ili vođe (tj. njegove pretpostavljene rezidencije) na fizički najvišu točku ili pak grupiranjem ključnih objekata unutar naselja oko jednog središta, odnosno mjesta koncentracije moći.

Spomenuti nastanak, takozvanih elita, proizlazi iz tradicionalnog proučavanja tog fenomena i traženja uzroka i općih obrazaca raslojavanja primjenjenih za poseban tip društva koji je opet određen poopćenim pravilima u kojima je glavni kriterij razina kompleksnosti. U nastavku ovoga rada, u skladu s njegovom temom, veći naglasak je stavljen na društveno raslojavanje u neolitiku - u kojem još ne možemo govoriti o klasičnim elitama, ali koje mnogi uzimaju kao važno razdoblje za početak društvenog raslojavanja jer u to vrijeme arheološki datiramo početak proizvodnje hrane - poljoprivredu, ali i druge inovacije prema kojima bi to društvo trebalo biti kompleksno, a time i raslojeno. Neolitik nam je važan i zbog toga što od tog perioda možemo pratiti određenu konstantu u veličini naselja, naseobinskih ostataka i ukopa koji su u povijesti služili kao glavni orijentir kulturnih posebnosti. Praćenjem tih posebnosti u određenom vremenskom i geografskom kontekstu nastali su opći zaključci ili etikete za pojedine kulture ili društva kao što su egalitarnost (odrednica neolitičkog društva) ili nejednakost. U nastavku teksta također će biti riječi i o problematici koncepta egalitarnosti kako bi se ukazalo na to da društvena situacija u neolitiku nije tako jednostavna i jednostrana kao što se većinom smatra.

4.1. Koncept neolitičke revolucije

Razdoblje u kojem nastaju spomenute elite i čiji je društveni i gospodarski okvir pridonio njihovom razvoju, kulturno-povijesni arheolozi stavljaju u razdoblje neolitika pa se tako tradicionalno smatra da je to vrijeme demografske tranzicije povezano s razvojem poljoprivrede u nekom novom, „povoljnijem“, klimatskom okruženju. Temeljem toga je nastao mit o razdoblju u kojem se odmotala nit tehnološkog razvoja kojeg i danas pratimo i kojeg smo dio. Ključnom stvari u toj „revoluciji“ smatra se prelazak iz lovačko-sakupljačkog načina života u stabilniji i sigurniji pod okriljem neolitičkih rodovskih plemena i stalnijih naselja. Tehnologija skladištenja, za koju su kulturno-povijesni arheolozi smatrali da je nastala u okrilju neolitičke revolucije, ključna je za razvoj tih plemenskih zajednica jer je vodila prema povećanju zaliha hrane što je po njima preduvjet za nastanak stabilnijih zajednica u kojima postoji podjela poslova, specijalizacija i tržišna ekonomija. Dobra koja su se takvom vrstom proizvodnje nakupljala trebalo je zaštititi zbog čega su nastala udruženja koja imaju javni interes pa ih zbog toga smatraju prvim institucijama ili organizacijama. O njima nemaju izravnih dokaza no pretpostavljaju ih uz pomoć nekih pokazatelja vidljivih u arheološkom inventaru (kao npr. silosi i mjesta za odlaganje hrane) u kojem je kroz organizaciju i planiranje usjeva čovjek naučio pratiti prirodu u nekom dužem razdoblju. Na taj način se doprinjelo populacijskom rastu koji opet uvjetuje određenu potrebu za kohezijom, regulacijom proizvodnje, podjele rada i viškova, a time i razvoja trgovine ili odnosa s nekom drugom sličnom zajednicom. Pretpostavljeni nagli rast stanovništva koji prati transformaciju nomadskih lovačko-sakupljačkih navika u sedentarno-poljoprivredne, podrazumijeva i novi izazov za opstanak jer poljoprivreda ne daje odmah hranu. Takva pretpostavka indicira udruživanje s drugim zajednicama koje će s vremenom poznavati određena pravila i ustroj drugačiji od onoga pretpostavljenoga kod mobilnih lovačko-sakupljačkih društava koja im prethode. Ovdje su članovi međuovisni jedni o drugima, no nečija se uloga tijekom vremena ipak istaknula, (kasnije institucionalizirala) i pokazala važnom za taj opstanak. Pojedinaac je to istaknuto mjesto zaslužio u prvom redu svojom sposobnošću i odgovornošću pa možemo pretpostaviti kako se trudio zadržati ga. Takve osobe članovi zajednice ističu kao bitne i stavljaju na simbolički pijedestal unutar kojega su oni, a i njemu najbliži članovi zajednice, zaštićeni od prirode, umiranja, ali i od drugih ljudski uvjetovanih nedaća. Gordon Childe ovakav razvoj događaja naziva revolucijom društveno-gospodarskog karaktera (Težak-Gegl

2011:73) iza koje stoji nova tehnologija utemeljena na podjeli i novom ustroju rada, ali i novi sustav vrijednosti važan za održavanje novog, klasnog sustava. Kako je konkretno funkcionirao takav organizacijski princip u kojem mnogi vide hijerarhijske strukture manifestirane preko (pretpostavljenog) nejednakog pristupa dobrima, informaciji, donošenju odluka i moći, ne možemo znati, no prema tradicionalnim i procesnim arheolozima koji iz znakova obrtničke specijalizacije, centralizacije ključnih aktivnosti (rituala), institucija i simbola moći (skupa karakteristika koje sugeriraju nekakav identitet) iščitavaju određenu društvenu organizaciju, možemo ih bar pretpostaviti.

U nastavku teksta vidjet ćemo da li kroz tehnološki napredak, na kojem počiva ideja o neolitičkoj revoluciji, ali i drugim fenomenima koji se stavljaju u kontekst neolitika i tumače kao dokaz promjene i prelaska na „klasno“ društvo, možemo govoriti o početku društvenog raslojavanja.

4.2. Razvoj poljoprivrede

Practiciranje poljoprivrede predstavlja iznimno veliku promjenu u ljudskoj prošlosti, a način na koji je poljoprivreda uzrokovala promjene je tema obrađena dalje u tekstu.

Kent Flannery je u jednom od klasičnih sistemskih radova arheologije – „Archaeological Systems theory and early Mesoamerica“ iz 1968., pokušao objasniti razvoj poljoprivrede (Flannery 1968). On u tom članku istražuje uvođenje zemljoradnje u Meksiku koje traje od 5000 do 2000 godina prije sadašnjosti. Polazište su mu lovačko sakupljačke zajednice koje poznaju veći izbor resursa van svog staništa (glavnu hranu pet hranidbenih sustava) zbog čega se sezonski kreću (Flannery 1968). Flannery smatra da se zbog poznavanja i istovremenog iskorištavanja različitih prehrambenih sustava (mogućnosti izbora) te nemogućnost integracije u jedan, stvara potencijal za sukobe zbog čega se zajednica dijeli u manje radne skupine, koje opet u slučajevima kad bi korištenje nekih resursa ugrozilo opstanak drugih dolaze u sukobe (Flannery 1968). U tom trenutku, negdje oko 5000 godine prije sadašnjosti počeli su procesi koji su doveli do poljoprivrede i prelaska na sedentizam. Flannery smatra da je čitav proces započeo slučajno, a manifestirao se je kroz genetičke promjene na grahu i kukuruзу (zbog seljenja sjemena i miješanja s drugim biljkama) kojima su kroz vrijeme povećale prehrambene vrijednosti i poremetile prvobitni sustav (Flannery 1968). Važnost kukuruza, ali i prehrambenog sustava kojega je on dio, s vremenom je rasla što je

omogućilo ljudima da smanje sukobe i u što većem broju ostanu živjeti na istom mjestu te umjesto sezonskog seljenja, planiraju sezonske poslove. Koristeći se teorijom sustava, Flannery želi analizirati prapovijesne kulture kao sustave jer je istraživanje usmjereno prema mehanizmima koji sprječavaju ili potiču promjene što nas čini neovisnima o modelima koji na promjene gledaju kao nešto iznenadno i dramatično novo (Olsen 2002:134).

Dio marksističkih rasprava o društvenim promjenama vodilo se oko toga jesu li pokretačka snaga proizvodni odnosi ili proizvodne snage koje odlučuju o njemu (Olsen 2002:145). Barbara Bender u svom članku „*Gatherer- hunters to farmer: a social perspective*“ iz 1978. godine također pokušava objasniti pojavu poljoprivrede, ali kao rezultat društvenih, a ne prehrambenih potreba (Bender 1978). Isto kao i Flannery, polazi od lovačko-sakupljačkih zajednica, no za razliku od njega, kojega zanima sustav ishrane i resursi, fokusira se na proizvodne odnose. Služeći se arheološkim dokazima i njihovim etnografskim analogijama pokazuje nam da su društvene okolnosti kao što su stalna staništa, sustav razmjene, kult predaka i sl., pojave koje smatramo isključivo neolitičkim, vidljive i kod lovačko-sakupljačkih zajednica (Bender 1978). Polazeći od toga smatra da je na Bliskom istoku (u kojem je po mnogima započela proizvodnja hrane) postojala borba za moć i dominaciju između lovačko-sakupljačkih skupina, ali i individua unutar zajednice koja se iskazivala kroz rituale, zabave i razmjene. Zbog takvog su nadmetanja, u kojem je ključna razmjena poklona osigurana iz viškova, društva radila na intenzivnom povećanju proizvodnje, a time i proizvodnih snaga. U tom kontekstu Barbaru Bender je zanimalo zašto istraživači stavljaju fokus na domestikaciju, a ne na intenzifikaciju¹ (Bender 1978:204). Traženje početka poljoprivrede nije samo u intenzifikaciji i produktivnosti, nego u povećanoj proizvodnji i onome što je povećana potražnja učinila ekonomiji (npr. smanjenje rada). Bender ističe da intenzifikacija za procesualiste znači povećanje proizvodnje u smislu prilagodbe prirodi, a ne produktivnosti zbog čega se moramo maknuti od sustava i prići čovjekovom umu (odmak od procesualizma) (Bender 1978:208). Za osnovnu organizacijsku jedinicu poljoprivredne zajednice uzima domaćinstvo koje nije autonomno jer ovisi o drugim domaćinstvima i promjenjivoj prirodi ograničene tehnologije i resursa s kojom komunicira bez savezništva (Bender 1978:210). Takva situacija tjera grupe da međusobno komuniciraju (daju i primaju) čime se stvara

¹ U članku B. Bender pod tim pojmom smatra povećanu produktivnost na određenom području.

društvena relacija ili savezništvo. Takvo savezništvo je prvo definirano srodstvom, a kasnije nadopunjeno raznim drugim ekonomskim odnosima kao što je npr. brak. Gledajući na te promjene u nekom dužem razdoblju možemo pretpostaviti stvaranje hijerarhije ili pravila po kojem je netko po određenom pravu ispred drugih. Bender se dalje pita zašto dolazi do prestanka mobilnosti pa zaključuje da ona ipak varira pri čemu glavnu ulogu ima vođa zajednice koji seljenje zabranjuje ili promovira (s obzirom na odnos sa susjednom zajednicom) (Bender 1978:213). Skladištenje, koje je po mnogima neolitička inovacija, Bender tumači kao posljedicu sedentizma nastalu u okviru lovačko – sakupljačkih zajednica. Čovjek je po njoj puno ranije svjestan važnosti svojih produkata, tj. viškova koje posebno štiti i kontrolira (Bender 1978:214). Višak proizvodnje uključuje odgođen povratak naknade za rad u odnosu na zahtjeve saveza i vodstva, sezonsko obilje prehrambenih proizvoda i ostale materijalne stvari koje će se akumulirati u određenim količinama iznad neposrednih zahtjeva (Bender 1978). Preraspodjela tih dobara može uslijediti vrlo brzo, ali može se dogoditi i da dođe do nekih zastoja pa tako roba može biti pohranjena u spremnike za prijevoz ili u trajnija skrovišta, silose. Pohranjivanjem viškova u silose, tj. odgoda u korištenju robe koju oni omogućuju, daje patičaj stvaranju grupne kohezije i razlog više za boravak u blizini (Bender 1978). Uspostava međuovisnih entiteta preduvjet je za stvaranje društvene regulacije – pravila koje promovira i odobrava vodstvo i koje privlači nove članove, djelujući istovremeno kao posrednik za različite jedinice unutar grupe. Učinci sedentizma će varirati upravo zbog toga jer ovise o strukturi određene grupe, društva i okolišnim čimbenicima što povećava već prisutne tendencije u društvu. Sposobnost za pohranu i akumulaciju tako stvara preduvjet za razvoj kontrole nad radom i plodovima rada, čime rad dobiva na vrijednosti i dovodi do ekonomske intenzifikacije, tehnološkog napretka i svega onog što može biti preduvjet stvaranju stabilnijih i stalnijih naselja, a time i porasta broja stanovnika.

Postprocesualist Ian Hodder također iznosi svoje objašnjenje podrijetla poljoprivrede čime zapravo kritizira dotadašnje tvrdnje o njezinu nastanku kao posljedicu univerzalnih praktičnih i ekonomskih prilika te nadodaje da su okolnosti koje obično povezujemo s poljoprivredom postojale i prije neolitika (Hodder 1990). Taj proces nije linearan, nego plod uzajamnih odnosa raznovrsnih simboličkih struktura (Hodder 1995). Iako prihvaća teoriju B. Bender da je poljoprivreda izraz društvene konkurencije i proturječnosti zbog koje su neki pojedinci povećali svoju proizvodnju,

Hodder se u potpunosti njome ne zadovoljava jer ne odgovara na pitanje radi čega su oni prihvatili povećano opterećenje u radu i strožu društvenu kontrolu te kako im je to bilo obrazloženo (Hodder 1995). Također smatra da nije bitno koliko su i zašto biljke i životinje pripitomljene, nego radi čega su ljudi prihvatili te nove okolnosti (Hodder 1995). Po Hodderu, odgovor na takva pitanja mogli bismo dobiti ukoliko usporedimo arheološku građu, tj. podatke o simbolici i ritualima iz vremena prije i poslije uvođenja poljoprivrede. Za primjer uzima naselja Lepenski Vir, Çatal Hüyük i Hacilar koja su prepuna dokaza koji se odnose na simboličko i iracionalno tumačenje prelaska na sedentizam. U nekim od tih naselja pronađene su zgrade gdje su unutrašnji zidovi ukrašeni slikama leoparda i scenama lova kao i ostaci nekoć uzidanih lubanja divljih životinja, modeli keramičkih ljudskih glava ili figurica žene koja sjedi na leopardu (Hodder 1995). Hodder smatra indikativnim to što izvan tih kuća, u javnoj sferi naselja, ne nalazimo takve ili slične manifestacije što bi po njemu mogao biti dokaz da je kuća shvaćena kao simbol „pripitomljenosti“ naspram „divljine“ (Hodder 1995). Takva situacija dovodi ga do zaključka da se prije i tijekom uvođenja poljoprivrede odvijalo svojevrsno „kroćenje“ ljudske misli i radilo na razvoju opozicija između „divljine“ i domaćeg“. Te dvije opozicije Hodder objašnjava kroz koncept *domusa i agrios* koji metaforički objašnjavaju proces domestifikacije. Divljina (*agrios*) je tako predstavljena kao drugačija, opasna i nestrukturirana, koja je kroz proces domestifikacije pretvorena u „*drugo*“ te omogućila uspostavu *domaćeg*, kuće ili doma kao predstave stabilnog i strukturiranog reda u kojem bi ukrasi ukroćenih životinja na zidovima kuće, predstavljali simboličko kroćenje prirode (Hodder 1995). Uspjeh naspram opasnosti od neplodnosti i smrti, koje donosi nestrukturirana pridoda, je osiguran reprodukcijom (plodnosti) društva u kućama i ognjištima kroz ideju *domusa*. Kuća kao materijalizacija te sigurnosti, osigurava strukturu i kontinuitet koji je u njoj simbolički prikazan ponavljajućim radnjama kao što su obnova kućnog interjera (crtanje po zidovima i podu) te izgradnja novih kuća na temeljima starih (Hodder 1995). Treba spomenuti da se smještanje kosti predaka ili nekadašnjih stanovnika kuće ispod podova, također može shvatiti kao dokaz povezanosti s prošlošću zbog svijesti o važnosti stabilnosti dugoročnih struktura. Iz ovoga, ali i iz sve veće pojave stalnih naselja, može se pretpostaviti da su ljudi u nekom razdoblju povijesti počeli vjerovati u važnost pripadnosti nekoj strukturi te kako je to dobar način za osiguravanje stabilnosti, sigurnosti i prevlasti nad drugim skupinama. U tom dugom procesu „pripitomljavanja“ pojedinci ili manje grupe su postali poslušna tijela, pripitomljenici sebe samih, ukroćeni

unutar stabilnog domusa i šire zajednice u kojoj su mogli izgraditi razne vrste ovisnosti (Hodder 1995). Materijalna ekspresija domusa osigurava fokus koji je bitan za formiranje grupe u kojoj su ljudi „zarobljeni“ i sigurni radi dvostrukog – kulturnog i praktičnog razloga (Hodder 1995). Znači, ljudi su povećano opterećenje u radu i strože oblike društvenog ophođenja, koje se uvodi poljoprivredom i stalnim staništima, prihvatili kao pozitivnu vrijednost u odnosu na divlju i opasnu prirodu.

4.3. Društvena organizacija

Promjena društvene organizacije također je jedna od bitnih stavki neolitizacije. Procesualni arheolozi smatraju da se određivanjem veličine i tipa zajednice (družina, pleme, poglavištvo itd), što je po njima odgovor na društveno-okolišni pritisak, može odgovoriti na pitanje da li je neka zajednica jednostavna ili kompleksna. Neolitička naselja se većinom smatraju manje kompleksnima, a znakovi kompleksnosti mogu biti arhitektonska definicija tlocrt samoga naselja (da je ono planirano i fizički hijerarhizirano), ostaci koji upućuju na proizvodnju ili specijalizaciju u naselju, postojanje središnjeg mjesta za okupljanje i nestambeni (ritualni) objekti. Kada govorimo o specijalizaciji ili specijaliziranom radu, važno je napomenuti da se ovdje radi o multidimenzionalnom fenomenu gdje specijalisti mogu biti neovisni ili vezani uz gospodarstvo- „*full time*“ ili „*part time*“, te niskog ili visokog intenziteta (Porčić 2012). Znači drugačije društveno i ekonomsko stanje može proizvesti drugačije tipove specijalizacije pa tako nezavisna specijalizacija može nastati kao odgovor na raznolikost resursa i populacijski rast, urbanizaciju, razvoj tržišta i stabilne zapovjedi dok je vezana specijalizacija povezana s elitama, njihovom željom za kontrolom, posebno za luksuznim stvarima.

Dokazi unutar kućanstva također mogu biti odraz društvenog raslojavanja. U tom kontekstu oslanjamo se na nalaze koji govore o proizvodnji (standardizacija), akumulaciji i potrošnji dobara u zajednici prikazani kao više ili manje dostupni većoj grupi. Arheolozi se tu okreću istraživanju ostataka otpada pojedinog domaćinstva koje bi trebalo oslikati način života onih koji su u toj nastambi obitavali. Na te ostatke ne gledaju kao na simboličku kategoriju nego nešto što ima vremensku dimenziju. Dokaz kompleksnosti društva mogu biti i monumentalne građevine sagrađene u okviru javnih radova. U tom kontekstu je bitno koliko je rada (energije, inovativnost, znanja) uloženo u izgradnju takvog javnog zdanja. Podatak o tome možemo dobiti iz same strukture

građevine ali i kroz eksperimentalnu arheologiju. Drugo pitanje koje se nameće ako gledamo javne spomenike jest kako su oni dospjeli u prostor? Odgovor na to mogli bismo dobiti ako razmatramo odnos između individua i spomenika, tj. da li je on povezan s individuom ili većom skupinom ljudi. Kada je spomenik povezan s individuom, smatramo da ta osoba ima visoki status i sugerira centralizirano društvo što je obrnuto od onoga što iščitavamo iz spomenika u kojima je naznačena uloga ili prisutnost mnogo istih individua (Bahn; Renfrew 2006:205)

Američki antropolog E. Service ponudio je četiri tipa društva po razini kompleksnosti koje su prihvatili mnogi procesualni arheolozi (Bahn; Renfrew 2006:78) i po kojima neolitičko društvo odgovara plemenskom ili raslojenom tipu društva (drugom na skali). Takvo društvo većinom sačinjavaju sjedilački zemljoradnici s udjelom mobilnog stočarstva. Generalno su to skupine obitelji povezane srodstvom koje smisao u takvom udruženju pronalaze zbog zajedničkog vlasništva nad zemljom. Hijerarhija je za sada još uvijek neformalna i nevezana tako da se zajednice integriraju kroz ciklične rituale (Kulenović 2012:36). Takve rituale Service drži bitnim za rješavanje sukoba jer određuju redistribuciju dobara i izjednačuju razliku u bogatstvu i prestižu (Kulenović 2012). Suvremeniji, ali još uvijek procesni arheolozi nadograđuju Service-ovu skalu pa su tako idealne tipove koji predstavljaju poglavištvo kao evolucijski stupanj, pokušali prilagoditi stvarnom arheološkom materijalu. T. Earl otišao je najdalje u svojoj definiciji poglavištva definiravši ga kao međufazu između egalitarnih društava i države (Kulenović 2012:43). Fokus mu je bio na proučavanju procesa promjene u koje je osim okoliša i ekonomije uključio političke i ideološke faktore. Kao glavne karakteristike poglavištva smatra razinu integracije koju iščitava iz teritorijalnog opsega zajednice; centraliziranost pri donošenju odluka vidljivu iz količine rada uložene u planiranje i izvedbu javnih radova, te kroz stratifikaciju o kojoj govore grobni rituali, raznolikost građevina unutar naselja i zdravstveno stanje ljudi (Kulenović 2012:45). Za funkcioniranje ekonomije u poglavištvu važna su dva pojma: upravljanje i kontrola, koji impliciraju različite poglede na prirodu odnosa nejednakosti. Prvi, upravljanje, na utjecaj elita gleda kao na nužnost za opstanak i razvoj društva, a drugi, kontrola, na djelovanje elita radi koristi vlastitih interesnih skupina (Kulenović 2012:46). Novost koju uvodi Earl je ideološka komponenta društva, a koju shvaća kao skup karakteristika koji nastupaju u poglavištvu i koje se manifestiraju kroz nekoliko istih principa. Tako se npr. sjedinjenje kozmičkog i svjetovnog poretka ostvaruje kroz kreiranje svetih

krajolika, a odnos sa silama (ratničkim ili svjetovnim) kroz prikaz određenih simbola te moći (Kulenović 2012:46).

Arheolozi u društvima žele otkriti i skalu odnosa, tj. locirati centre moći, koju najčešće poistovjećuju s naseobinskom hijerarhijom. Najbolji pokazatelj takvog poistovjećivanja je Lewi Straussov termin „*House Society*“ koji u svom članku „*First Households and 'House Societies' in European Prehistory*“ iz 2008. razrađuje Dušan Borić. Osnovna premisa tog članka je da se promjena društvene strukture u tim zajednicama očituje na arhitekturi koja kao simbolički i metaforički mikrokozmos (Borić 2008:214), posreduje između ljudskog tijela i prostora (okoliša). Borić podsjeća na dva modela koji koriste arhitekturu za interpretaciju društvenih odnosa. Prvi je već spomenuti Hodderov model shvaćanja kuće kao mjesta u kojem se odvijao proces domestikacije iz kojeg proizlaze dvije strukturalne forme (Hodder 1984). Prvu, *domus*, izjednačuje s domom i domestikacijom te je simbolički poistovjećuje s ženskim spolom, dok drugu, *agrios*, definira kao muški princip koji Hodder veže uz smrt i pokapanje (Hodder 1995). Drugu teoriju iznosi Flannery. Ona se odnosi na neolitik jugozapadne Azije u kojem on na temelju arhitektonskih formi govori o dva tipa društva-krivocrtnom u natufijenu i PPNA i pravocrtnom u PPNB (Flannery 1993). Flannery-eva arheološka očekivanja od zajednica iz natufijena i PPNA su ili velike strukture za cijelu grupu ili serija malih nastamba. PPNB je po njemu okarakteriziran pojavom privatnih silosa u svakom kućanstvu što znači da se nuklearne obitelji mogu natjecati u nakupljanju dobara. Arheološka očekivanja u ovakvim društvima su da na prostornom planu imaju vidljive veće kućne prostore ili zatvorene silose s ciljem da se spriječi ljubomora i konflikt u široj zajednici (Flannery 1993). Ovako postavljena shema predstavlja jedno opće pojednostavljeno i univerzalno pravilo koje je izazvalo lavinu kritika. Borić u članku zbog takvih, a i sličnih poopćavanja predlaže promjene u pristupu. Smatra da je arheolozima važno razviti adekvatan teorijski okvir za proučavanje stalnije arhitekture i drugih izgrađenih prostora koji bi nam mogao reći nešto više o društvenim institucijama koje su ga izgradile (Borić 2008:10). Važno je da oni nastambu vide kao aktivnog „društvenog djelatnika“ (agenta) čije postojanje, kao u primjeru „house society“, vodi nekom tipu institucija s određenom hijerarhijskom strukturom. Znači, fizička zgrada u ovom slučaju ima krucijalnu ulogu za tip društvene institucije „house society“. Jedna od tih uloga je vjerojatno povezana s fizičkim zgradama u neolitiku, koje osiguravaju kontinuitet posebnih moralnih standarda „kuće“

kako bi omogućili svoju društvenu reprodukciju koja u stvarnosti podrazumijeva fleksibilno društveno uređenje i inkorporaciju genetički i kulturno nepovezanih „drugih“ članova (Borić 2008:133). Napominje da bi analitička jedinica – domaćinstvo, trebala imati posebnu poziciju između dvije različite skale: individualnih ljudskih tijela koja naseljavaju prostor kuće s jedne strane i projekciju kuće kao korporativnog tijela, spoja kolektivnog djelovanja u interakciji s drugim kućama unutar društva (Borić 2008:113). Ovakvim, pravilnim proučavanjem arheoloških izvora, možemo pokriti tri teme: ekspresiju specifičnog kulturnog identiteta preko ocrtavanja zgrade, posebne strategije društvene stratifikacije i diferencijacije kroz prostorne odnose unutar i izvan kućanstva te stvaranje institucija uz posredstvo kolektivnog djelovanja koja perpetuiraju kontinuitet grupe iznad života individualnih članova društva.

4.4. Grobovi kao oznaka društvene individualnosti

Polazeći od prvobitnih tradicionalnih interpretacija groba i grobnog okvira, procesni arheolozi su na osnovi ukopa i polaganja u njega pokušali pronaći presliku društvenog raslojavanja tj. okvir koji predstavlja neke opće vremenske i prostorne principe tog fenomena. Glavni kriterij za takvo rangiranje jest bogatstvo ukopa koji osim grobnog inventara podrazumijeva i vrijeme, materijal i originalnost uloženu u njegovu izgradnju.

Na tragu toga u kontekstu nove arheologije i shvaćanja da svi aspekti kulture trebaju biti objašnjeni kao adaptivni, procesualisti praksu pokapanja vide kao sustav stvaranja informacije o pokojnoj osobi kojim se ona prenosi na žive (Thomas 2002:127). Takva informacija prikazana kroz grob, vrlo im je važna jer kroz nju vide kako određena zajednica egzistira i kako kroz naglašavanje povezanosti određenih osoba s pokojnikom, koju su razvili za vrijeme njegova života, i dalje komuniciraju kao da se radi o živim društvima ili pojedincu (Thomas 2002:127). Ukopi nam dosta mogu reći i o razlikama u spolu i dob pa se mnogi procesualni arheolozi okreću upravo takvim podacima kako bi saznali nešto više o raslojavanju. Polazeći od toga da se status zaslužuje rođenjem ili zaslugom za vrijeme života, bogati dječji ukopi predstavljaju zajednice u kojoj hijerarhija već postoji i prenosi se na dijete, nasljednika bogatih pojedinaca. Također napominju da takvu analizu treba shvatiti ozbiljnije jer znakove ne možemo gledati posebno nego u kontekstu cijele društvene strukture (Thomas 2002:127). Ovdje treba spomenuti i Binforda koji se u svom radu „Mortuary practice: study and potential“ (Binford 1971), ponio kritički prema dotadašnjim interpretacijama pogrebne prakse i

odbacio pretpostavku da je varijacija u ljudskoj prirodi samo pripisana načinima transmisije i komunikacije kod ljudi. To objašnjava na odnosu kulture A (koja prakticira inhumaciju) i kulture B (koja prakticira incineraciju) gdje promjenu pogrebnog rituala A kulture po modelu B kulture, tumači kao rezultat pomicanja kulture A prema kulturi B (Binford 1971). Heterogenost u pogrebnoj praksi smatra karakteristikom jedinstvene sociokulturne jedinice koja može varirati direktno unutar kompleksne društvene hijerarhije.

Postprocesni arheolozi smatraju da je u okviru procesne arheologije zanemarena uloga ideologije što stvara pogrešno tumačenje. Drugim riječima, oni misle da ako smrt u pogrebnom ritualu tretiramo kao formu prezentacije, ne možemo očekivati da ćemo iz toga saznati išta o društvenim odnosima (Thomas 2002:127). Na tragu tog je i Hodderova konstatacija koji na primjeru pogrebnog običaja kod Masakin Nuba društva u Sudanu kritizira pretpostavku da je odnos prema smrti odraz prema životu (Hodder 1980:163). Nuba pogrebni običaj po Hodderu predstavlja ideal, a ne direktnu refleksiju svakodnevnog života preko kojeg možemo saznati kako su ljudi živjeli ili koji im je bio status. Iz Nuba pogrebnog običaja iščitava se naime njihov stav prema smrti koji je prikazan kroz ideje i simbole čistoće i plodnosti. Suvremene arheološke teorije polaze od toga da svako društvo ima svoju ideologiju i sustav vrijednosti, tj. različite poglede na smrt i umiranje. Pogreb prema postprocesnom pristupu, treba tretirati kao znak moći i ideologije pa tako zarazumijevanje neolitičke prakse prvo treba shvatiti što ideologija po definiciji jest i kako ona kroz npr. pogrebni obred, djeluje i postaje sredstvo za ostvarenje ideološke legitimacije u društvu. U centru problema razumijevanja pogreba jesu odnosi između dvojnosti: djelovanja (akcije) i svijesti; subjekta i objekta (odnos individua prema realnosti) i individue i društva (Shanks & Tilley 1982). Na te dvojnosti se gleda kao na dinamičke racionalne djelatne subjekte unutar imanentne totalnosti (društvene formacije) koji su neprestano u interakciji (određene kontekstom) i pokreću promjene (Shanks & Tilley 1982). Na taj način spomenute promjene uz pomoć djelatnih subjekata strukturiraju društvo i omogućuju reprodukciju i transformaciju društvene forme kao kontinuiranog procesa. Društvena formacija također može biti ostvarena i kroz niz usustavljenih, društveno proizvedenih pravila bitnih za egzistenciju te realnosti. Individuina uloga u okviru tog djelovanja je opstanak u odnosu na druge individue i prirodu kao i obrnuto, dok ulogu objekta u tom odnosu ne treba shvaćati na empiristički način kao nešto što stoji naspram subjekta, nego kao važan konstitutivan element,

neodvojiv od subjekta jer svaki društveni fenomen nastaje iz odnosa između strukturirajućih principa, prakse, svijesti i akcije (Shanks & Tilley 1982). Povezivanjem svijesti s aktivnošću, individua ulazi u odnos s objektom kroz što objekt postaje objektivna pojava (Shanks & Tilley 1982). Ovdje je važno napomenuti da je objektivna pojava objekta proces njihova stvaranja u kojem oni imaju više formi i definicija i koje ovise o njihovom odnosu s cijelom skupinom društvenih odnosa. Rezultati i implikacije primjene tih objekata kroz praksu idu iznad individualne namjere i izbora pa tako možemo vidjeti da su npr. ritualne aktivnosti sadržane od aktivne uloge društvene konstrukcije realnosti unutar društvene funkcije koja može biti poseban oblik ideološke legitimacije društvenog poretka u kojem su istaknuti interesi pojedine grupe. Kao što je spomenuto u drugom dijelu ovog rada, Giddens također napominje da ideologija legitimira posebne interese neke homogene grupe čiji je interes osiguravanje postojećeg reda dominacije koji podrazumijeva asimetričnu distribuciju resursa. On ideologiju ne vidi kao oblik svijesti koja diktira objektivnom realnošću i nije suprotna pojava svijesti. Kroz svijest, tj. iz iskustva ljudskog subjekta, se formira i znanje koje je određeno njegovom pozicijom u društvu i čija se ideja odnosi na stvarnost, tj. na objekt (Shanks & Tilley 1982). Znači možemo zaključiti da nema prakse nego one unutar ideologije i nema ideologije osim one ostvarene subjektom i za njega. Ideologija kroz ljudsku praksu postaje dio materijalnih produkata te prakse u kojem značenje simbola nije arbitrarno nego odraz odnosa između označitelja i označenog uređen njihovom strukturom u areni društvenog djelovanja. Zbog toga je za razumijevanje ukopa bitno shvaćanje simboličke moći koja kao što smo vidjeli ne leži u simboličkom sustavu nego je definirana odnosom onih koji vježbaju moć nad onim koji su im podređeni (Shanks & Tilley 1982). Moć je u tom kontekstu institucionalizirana u formi rituala kao forma ideologije koja se može sagledati kao nešto kompleksno, sazdano od simboličke strukture.

O moći možemo razmišljati i kao o odnosnom fenomenu, setu imanentnih konekcija koje vrijede u svim društvenim odnosim i koje stvaraju znanje, oslobađaju akciju te promiču ukuse i želje (Thomas 2002:128). U kontekstu pogrebnog rituala, moć, prema Faucaultovoj teoriji o tijelu, može biti materijalizirana i uklonjena kroz čin pogreba koji dopušta, obično u društvima bez institucionalizirane discipline, manipulaciju s mrtvim pasivnim tijelom (Thomas 2002:129). Za razliku od modernih društava u kojem postoje disciplinske norme o tijelu u životu, za pretpostaviti je da smrt u društvima bez

institucija pruža prigodu da određenu verziju osobnosti sankcionira kroz pogreb i tako dovede u svijest živih. Također treba napomenuti da se tretiranje tijela kod modernih i neinstitucionaliziranih društava uvelike razlikuje te da se na akciju nad mrtvim tijelom (pogreb) treba gledati kao na izdvojenu i privatnu stvar (Thomas 2002:129). U pogrebnom ritualu prikaz identiteta je važniji od osobe jer on kroz ritualnu transformaciju postaje izvor simbolike i moći (Thomas 2002:129). Znači, kroz smrt tijelo može biti prikazano kao idealni primjer i poslužiti kao propaganda za određenu dob, spol, ili status, tako da možemo reći da nam pogrebni ritual, kao komunikacijski sistem, govori više o onima koji su u njemu sudjelovali (Thomas 2002:130). Prihvatimo li činjenicu da su nam mrtvi prikazani kroz filter strategije i razumijevanja pogreba i umiranja njihovih suvremenika i rodbine, ne smijemo zaboraviti da u većini slučajeva ipak postoji slabija ili čvršća veza između pokojnika i onih koji ga pokapaju. Razliku između individualne tendencije i društvenog rangiranja teško je uočiti na arheološkom materijalu no grob nam može govoriti i o tome koliko su društva individualizirana (Drennan et al 2007:56) pa tako možemo pretpostavljati da jako razvijena hijerarhija načelno dovodi individue i njihove obitelji i u grobnom ritualu ispred drugih.

Poznati postprocesni arheolog M. Parker Person iznio je jedno zanimljivo viđenje ukopa u odnosu na društvenu stratigrafiju koje je u ovom kontekstu vrijedno spomenuti. On smatra da je dosadašnji način pokapanja interpretiran u okviru teorije uloga po kojemu je društvo shvaćeno mehanicistički u smislu da postavljene uloge reflektiraju status pokojnika (Kulenović 2012:57). Na društvo se po njemu treba gledati kao na aktivnu strukturu u kojoj pojedine skupine proizvode i reproduciraju vlastiti status i gdje je pogreb odraz idealizacije odnosa u tom društvu. Parker Person se u svojoj kritici fokusirao na ulogu ideologije u ekspresiji ili prikrivanju odnosa moći unutar društva. On tvrdi da živi mogu manipulirati mrtvima za svoje osobne interese što može dovesti do situacije u kojoj npr. trošak pogreba nema nikakve veze s bogatstvom ili rangiranjem posebnih interesa u grupi. Te odnose objašnjava na usporedbi ukopa iz viktorijskog i suvremenog doba po kojem prvi, pogrebni ritual koriste kao medij direktnog izražavanja statusa pokojnika i njegove obitelji, a drugi kao čin zadovoljenja higijenskih uvjeta (Chapman 2003).

Dušan Borić u članku „*Social Dimensions of Mortuary Practices in the Neolithic: a Case Study*“ iz 1996. godine, proučavanje pogreba i pogrebne prakse započinje od najmanje analitičke jedinice, groba, koju stavlja u mikro regiju Srijema u

kontekstneolitičke starčevačke kulture. Za početak se okreće konceptu „*arheologija smrti*“ prema kojem su organizacija mjesta, kućanstvo i pogrebni kontekst živi što znači da mogu objasniti stvarne ponašajne prioritete u društvu (Borić 1996). Smatra da je vrlo bitno kako ćemo se mi postaviti prema problemu pa predlaže nekoliko početnih pitanja. Prvo ga zanima kvaliteta već postojeće informacije o društvenoj strukturi za određeno područje, tj. da li postoji uzročni odnos između stupnja sedentizma i teritorijalnog ponašanja te uočavamo li određeni vremenski smjer tih promjena. Pitanje opsega prostorne i/ili vremenske diferencijacije među grobovima i/ili lokalitetima također mu je bitno isto kao i to što o društvenoj dimenziji zaključujemo iz pogrebne prakse koju promatramo samo kroz vertikalnu ili horizontalnu stratigrafiju. Bitno mu je i koji to točno materijalni nalazi govore o ritualu, simbolici i ideološkom karakteru tih zajednica u nekom dužem razdoblju (Borić 1996).

Napominje da su dosadašnji podaci uočeni iščitavanjem vertikalne stratigrafije bili čisto empirijski i govorili su nam o dubini ukopa, obliku ukopne jame, položaju tijela pokojnika i nizu drugih detalja vezanih uz priloge i odnos sa sličnim ili bliskim ukopima. Ukop u jamskim nastambama često se podvrgavao apsolutnim metodama datiranja kako bi se dobilo neko vremensko preklapanje s drugim pojavama u društvu koje mogu biti interpretirane i u terminima difuzije. Borić predlaže da takvim nalazima pristupimo na drugi način i da postavimo pitanje koja je funkcija starih ukopa u određenom neolitičkom društvu, imajući na umu da je status u ranom neolitiku zaslužen osobnim uspjehom za vrijeme života (Borić 1996). Tako npr. dječji ukopi koje u ranom i srednjem neolitiku nalazimo u kućama i povezujemo s obitelji, mogu biti i izvan kuće. Takav grobni ritual mnogi tumače kao rezultat promjena iz kojih, ako su primijećene u većem broju izvode nove faze kulture ili samoga naselja. Po ukopima se također, tj. po njihovoj vertikalnoj stratigrafiji, mogu uočiti i promjene na tehnološkom planu i to prisutnošću keramike koja se koristi u nekoj drugoj, stranoj, subgroupi. Horizontalna stratigrafija temelji se na razlici u orijentaciji i poziciji kostura koja također može biti znak pripadnosti nekoj grupi, ali i kronološka indikacija temeljena na etnografskim slučajevima (Borić 1996). Osim horizontalne i vertikalne stratigrafije, Borić pri analizi grobova koristi još jednu analizu – mjeru redundantnosti pogrebnog sustava (Borić 1996). Ta mjera odnosi se na nivo entropije u određenom pogrebnom sustavu koja u obzir uzima formalne elemente pogrebne prakse (poziciju, smjer...) organizirane u skali od 0 do 1. Kada je sistem organiziran po slobodnom izboru i kada su kombinacije

određenih elemenata minimalne, stupanj redundancije je 1, što znači da se radi o kompleksnom društvu. Redundantna vrijednost za starčevačku kulturu na području Srijema je 0,83, no to značenje je jasno samo kroz usporedbu s kasnoneolitičkom nekropolom na Gomolavi koja pokazuje R viši od 0,89 (Borić 1996).

No da bi dobio potpunu sliku o društvenoj dimenziji pogrebne prakse za neolitik Srijema, morao je usporediti podatke iz starije i mlađe faze. Spomenute podatke iz starčevačke kulture usporedio je s onima iz mlađe faze koji se odnosi na ukope s vinčanskog lokaliteta Gomolava i koji prema priložima prikupljenim na nekropoli s tog lokaliteta pokazuje razlike u ukopima i dominaciju muških individua. Dok u starčevačkoj kulturi ne možemo govoriti o određenom redu ili pravilnosti u ukopima i priložima (po spolu, položaju ili strani svijeta) koji ih prate, u kontekstu vinčanske nekropole spominju se i „bogati“ grobovi djece (narukvica od bakra) što implicira nasljedni status gdje je bakar u funkciji prestižnog materijala. Dokaz razlike u praksi s početka i kraja neolitika su i prilozi figura kojih na nekropoli u Gomolavi (osim u funkciji amuleta), nema, na temelju čega autor zaključuje da promjena načina prilaganja figura predstavlja promjenu forme, potaknute novom ideologijom. Zanimljivo je da su istodobno, u kontekstu druge ranovinčanske nekropole pronađene tri figurice, što nam sugerira da tu pojavu ipak shvatimo kao odraz ideologije određenog društva, a ne mode/običaja svojstvene nekom razdoblju.

Iz spomenutih ukopa možemo pretpostaviti i srodničke odnose koji bi mogli biti naglašeni istim položajem kostura u glavnom dijelu nekropole, ali i nešto drugačijim položajem uočenim u pogrebnom ritualu osoba pokopanih daleko od glavnog dijela. Postojeća sklonost prema gotovo apsolutnoj pojavi muških osoba (ženskih je samo 16) zanimljiva je, što je znak velike spolne razlike. Podataka o spolu djece nema, no zbog spomenute spolne diferencijacije autor iznosi pretpostavku da su i ona možda također muškog spola. Spomenuto mjesto, tj. položaj ukopa, za Borića je najbolji odraz razlike pa tako poziciju koja je bliža zoni živih tumači kao dokaz povlaštenih pojedinaca. Zanimljiva mu je i loša kvaliteta glačanih kamenih sjekira što bi mogao biti dokaz zamaskiravanja (stvaranje maske egalitarnog) prave razlike između živih i mrtvih koje su vidljivo svjesni zbog stvaranja posebnog mjesta (nekropole) za njihov ukop.

U nešto novijem članku (Benteley et al 2012), predstavljeni su statistički vrijedni podaci za priču o društvenoj diferencijaciji prikazani na populacijskoj skali kroz

distribuciju tristotinjak grobova LTK. Podaci su izvedeni iz analiza stabilnih isotopa stroncija (iz zubne cakline) što omogućuje detaljniji uvid u dijetu, zdravlje i mjesto podrijetla koje može biti uspoređeno i s razlikama u pogrebnom kontekstu. Kada govorimo o pogrebnom kontekstu, autori su se ovdje fokusirali na muške ukope s kamenom sjekirom što je jedan od najkarakterističnijih artefakata u LTK, a koji, zbog njegove posebnosti u materijalu koji sadržava i zahtjevnijoj izradi, možemo smatrati predmetom posebne izrade i namjene (Benteley et al 2012). Primijećena razlika u razini izotopa stroncija između ukopa s ili bez kamene sjekire, vjerojatno je nastala uslijed drugačijeg geografskog podrijetla hrane ili možda zbog moguće različite kombinacije hrane kod grupa s ili bez kamenih sjekira (Benteley et al 2012).

Rezultati također pokazuju da je razina izotopa stroncija više varijabilna kod žena nego kod muškaraca i manje varijabilna kod muškaraca pokopanih s kamenim sjekirama što možemo tumačiti u skladu s patrilokalnošću i s različitim korištenjem ili pristupom perifernim prapornim tlima muškaraca s kamenim sjekirama (Benteley et al 2012). Ovdje izrečene stvari upućuju na to da u razvijenoj fazi LTK, muškarci pokopani s kamenim sjekirama imaju stalniji pristup preferiranim lesnim tlima (što se vidi iz analize stabilnog izotopa stroncija) što može biti odraz kolonijalnih razlika jer su ranije grupe okupirale najbolju zemlju. To također može biti i odraz razlike između skupina koje su uzele maha uvođenjem tranzitne ispaše jer muškarci veći dio godine žive izvan teritorija naselja, u ovom slučaju lesnih dolina i ne trebaju kamene sjekire (Benteley et al 2012).

Rezultati ovakvog istraživanja također imaju implikacije i na genetičkom modeliranju neolitičke ekspanzije gdje se okviri utemeljeni na spolnoj mobilnosti i statusnoj razlici sve više vide kao ključni. Generalno govoreći – muško nasljeđivanje zemlje znači da muškarci teže tome da žive tamo gdje su rođeni, dok se žene udaju i sele. Zbog patrilokalnosti, međugenereacijski transfer bogatstva i poljoprivrede, teže opstaje u društvima s malim društvenim skalama, a dokazi iznijeti predlažu to da se podrijetlo različitog pristupa dobrima može pratiti od ranog neolitika bolje nego od kasne prapovijesti kad je nejednakost i međugenereacijski prijenos dobara bio jasnije prikazan kroz ukope i materijalnu kulturu (Benteley et al 2012).

Na kraju možemo zaključiti da svi podaci podupiru premisu da poljoprivreda kroz intenzifikaciju uvodi ekskluzivno i trajno pravo na određeni posjed zemlje, a time i na mineralima što je vidljivo na analizi stroncijeva izotopa.

Razlika u razdvajanju pogrebnog od domaćeg prostora, tj. nastanak nekropola i prestanak sahranjivanja u naselju, u simboličkom smislu ima veze s neolitičkim razvojem koji vidimo na prostoru cijelog podunavskog bazena. Krajem neolitika na području rasprostiranja vinčanske kulture na prostoru današnjeg Srijema, koncept *domusa* uskoro će biti zamijenjen s distinktivnim prostorom za mrtve, - nekropolom, što znači da će bliska veza između pogreba i kuća, očita u starčevačkoj kulturi, biti zamijenjena odvajanjem mrtvih i živih u posebna područja.

Iako ovi rezultati koji se odnose na pojavu nekropola u okviru vinčanske kulture, u kontekstu kulturno-povijesne paradigme predstavljaju neeksplicitnu indikaciju stupnja društvene promjene, za koju možemo reći da predstavljaju određenu društvenu ravnotežu u široj regiji. Upravo zbog toga, nekropole i ukope često koristimo za tehnološke i komparativne analize i za sinkronizaciju sa susjednim grupama (Borić 2000), što za npr. rani neolitik ne možemo učiniti. Također je važno napomenuti da prikazana regionalna ravnoteža može biti povezana s dobom u godini ili kao odraz određene želje za promjenom koja proizlazi iz potrebe za kohezijom, a ne valom migracija (Borić 1996).

4.5. Egalitarno nasuprot raslojenog društva

Pitanje koje nam se dalje nameće, a koje slijedi prethodno izneseno, jest jesu li društva koja poznaju institucije kompleksna te zašto ona ne mogu biti egalitarna.

Teorija o egalitarnim neolitičkim društvima počiva na pretpostavci da je lovačko-sakupljačko društvo, koje mu prethodi, izrazito egalitarno te da su ti odnosi preneseni i na ranoneolitičke populacije jer ni u njihovom kontekstu ne nalazimo fortifikacije, naselja na uzvišenjima, znakove rata ili obrane koji bi sugerirali neko odvajanje ili nesigurnost nastale radi borbe za moć. Suvremene interpretacije ranoneolitičkih nalaza ipak govore o tome da u njihovom kontekstu nailazimo na znakove domestikacije, sjedilački način života i razvoj poljoprivrede koji u tradicionalnim shvaćanju predstavljaju neolitik, no samo kroz tehnološki aspekt (tehnološki napredak), a ne kroz

organizacijsku i hijerarhijsku promjenu društva. Znači, neko društvo je egalitarno dok mu se ne otkriju znakovi nejednakosti koji su proizvod paradigmatškog razmišljanja.

Egalitarizam je u arheologiji prikazan kao negativan dokaz (Ames 2007:25), utemeljen radi unaprijed dogovorenih znakova dominacije pojedinca nad drugima koji se odnose na određeno vremensko razdoblje. Egalitarizam se po nekima održao zbog inercije prvobitnih društvenih organizacija, ali i zbog koncepta „*tabula rasa*“ jer su ljudi široko prilagodljivi društvenom okruženju koje odobrava koncept ljudske prirode (Ames 2007:15). Prve društvene zajednice ovisile su u prvom redu o prirodi iz čega proizlazi naturalistička zabluda da je prirodno ponašanje bliže egalitarnim zajednicama, bez obzira na to kakvo ono zapravo jest i kakvo može biti, inherentno dobro i moralno. No, činjenica jest da je nejednakost puno širi pojam od onoga što nam se čini jer je uvijek, u raznim oblicima, u manje ili više „kompleksnoj“ formi prisutna u ljudskom društvu, ako ne izravno, onda bar kao potencijal. Polazeći od toga možemo reći da je stalna nejednakost univerzalni i glavni atribut društvene složenosti među ljudima pa je smijemo pretpostaviti i kod lovačko-sakupljačkih zajednica iako sa sigurnošću ne znamo na koje bismo se znakove iz arheološkog inventara tu oslonili.

Kako bismo bolje razumjeli koncept egalitarnog u relaciji s društvenim raslojavanjem i još ozbiljnije shvaćali određivanje nekog razdoblja ili društva egalitarnim, koncept egalitarnosti možemo još dodatno problematizirati iznoseći neke definicije toga pojma. Po Friedovoj klasičnoj definiciji, egalitarna društva su ona u kojima ima toliko pozicija prestiža koliko i osoba koje su ih spremne popuniti, bez obzira na spol ili dob (Ames 2007:24). Woodburn smatra da egalitarna društva ne naglašavaju posebnu razliku između pojedinaca samo na temelju spola i dobra/bogatstva (Ames 2007:24) tako da su se te kategorije izgubile u mnoštvu drugih, jednako važnih za utvrđivanje razlike. Iz toga proizlazi konstatacija da egalitarizam zapravo i ne postoji i da je to naziv za vrstu raslojavanja samo po jednom kriteriju. Da egalitarizam ne postoji misli i Boehm (Ames 2007:24) koji smatra da on predstavlja obrnutu dominantnu hijerarhiju u kojoj koalicija subordiniranih individua sprječava druge, sposobne, individue u ostvarivanju prevlasti. Za njega je to naučeno ponašanje (habitualno), a traženje prestiža, koje ga slijedi, dio našeg primatskog naslijeđa. Earl i Whiten (Ames 2007:25) kritiziraju spomenutu obrnutu dominantnu hijerarhiju preferirajući suprotnu dominaciju. Smatraju da se takva dominacija razvija iz pozitivne povratne petlje između prestižnog natjecanja i nastavka evolucije društvene inteligencije

kod ljudi (Ames 2007:25). Također nadodaju da je tijekom ljudske evolucije došlo do stupnja gdje su vidljivi znaci društvene dinamike i manipulacije, potrebne za održavanje dominacije, postali preskupi te da je u tom trenutku postalo energetski efikasnije odoljeti dominaciji i osigurati jednak udio sredstava razmjenom, nego trošiti energiju za kontrolu resursa. U znatnom broju definicija egalitarizam je ipak shvaćen kao dio preddruštvenih ponašanja koja predstavljaju razinu kooperacije u manjim ljudskim grupama, a karakteriziraju ga visoki reciprocitet, iako je to po nekima odlika i modernog čovjeka (Ames 2007:25).

Spomenuti prestiž ili želja za prestižom bitni su za razumijevanje prirode egalitarnosti, čija stalna potreba izražena u raznim formama ide u korist tome da egalitarizam kao društvena organizacija u kojoj pojedinci nemaju potrebu za isticanjem, ne postoji. Prestiž uvijek nastaje u odnosu na drugu stranu koja ga priznaje ili daje pa ga treba razlikovati od prevlasti koja gotovo uvijek podrazumijeva autoritet (Ames 2007). Natjecanje u prestižu katkad prati „*skupo signaliziranje*“ (Ames 2007:37) vidljivo izvana kroz npr. formu muškog lovljenja iako se do njega može doći i nevidljivim putem kroz ekonomski ili društveno proizvedenu korist. Status je mjerljiv i kroz strukturu pažnje ostvarenu kroz formalne institucije, koje manje kompleksna ili egalitarna društva, ne poznaju, ali i kroz simbolički odnos u kojem su važne moralne vrijednosti. Može se osigurati i uz pomoć religije koja, iako je u arheologiji shvaćena kao apstraktni pojam, djeluje na dva načina; izravno kroz ritual ili kroz praksu određenu habitusom (Douglas; Feinman 2007:6). Iz prethodno iznijetog nam se nameće zaključak da bismo na egalitarizam trebali gledati kao na moralnu komponentu, a ne kao na društveno uređenje zbog činjenica da svaki pojedinac ili individua ima određenu potrebu za nekom vrstom prestiža koji ponekad nije vidljiv ili mjerljiv. Iako je takav odnos uspostavljen u odnosu na druge, treba istaknuti da on može biti pozitivan za sve aktere i ne mora predstavljati vidljivu razliku na svim pozicijama. Također je bitno istaknuti da te pozicije, ako su izražene i vidljive ne moraju nužno biti loše za onoga tko je inferiorniji. Romantičarska ideju o moralnom egalitarnom društvu u kojem ne postoje (vidljivi) znaci odnosa moći treba sagledati kao reakciju na razne interpretacije o nejednakosti proizišle iz napretka postindustrijskog društva.

Randall H. McGuire i Dean Saitta Source su u članku iz 1996. godine objavljenom u *American Antiquity* kritizirali dihotomiju egalitarno – raslojeno društvo. Glavno pitanje od kojeg polaze je zašto na egalitarno i raslojeno društvo gledamo kao na dva

međusobno isključiva sustava, te zbog čega arheolozi s toliko poteškoće karakteriziraju društvenu organizaciju Pueblo u kojoj su vidljivi znakovi oba sustava. Smatraju da je prvi problem u tome što se promjena u društvu objašnjava na sistemski način po kojem je sve posljedica prilagodbe okolišu ili sustavu. Kao alternativu ovom pristupu predlažu dijalektiku koja nam je zanimljiva jer objedinjuje dva dijametralno suprotna stava. Autori smatraju da vidljivi paradoksi u društvu postoje isključivo radi njihovog jedinstva u kojem jedna kategorija osigurava postojanje druge (npr. odnos rob i vladar). Takav odnos akteri doživljavaju na različite načine, zbog čega ulaze u konflikt i po mnogima prouzrokuju društvene promjene. Postavlja se pitanje podrijetla tih promjena koje je možda u odnosu između ljudske nestabilnosti, ali samo ako je shvatimo kao endemičnu društvenu formu. Dijalektika, kao novi pristup za rješavanje ovog problema, nalaže nam da prvo definiramo operativne forme društvene diferencijacije vidljive preko individualnih i grupnih interesa kako bi se kasnije mogle razjasniti nepravilnosti i konflikti koje oni mogu proizvesti. Tako primjerice društvo Pueblo može imati više forma u kojima ne postoji jednostavna opozicija egalitarno – raslojeno nego hijerarhija koja nije dio kolektivne podjele (Mcguire; Source 1996). U tom kontekstu politička podjela postoji bez moći koja generira pojavu klasa, a koje mogu biti bitne i za održavanje egalitarnih društava. Autori također smatraju da griješimo ako mislimo da zajedništvo koje je temelj nekog društva uvijek ima istu formu. Prapovijesna društva pak mogu biti varijabilna prema poštivanju prirode i izvoru društvenog konflikata, pa predlažu da bismo se trebali okrenuti definiranju izvora moći i njegovog odnosa naspram podjele poslova i dobara koja cirkuliraju u zajednici.

5. FENOMEN DRUŠTVENOG RASLOJAVANJA U NEOLITIKU HRVATSKE

U proučavanju društvenog raslojavanja arheolozi se oslanjaju na nalaze iz naselja, na konfiguraciju samog naselja, ali i na posebije ukope. Za primjer odabrana je starčevačka kultura koja se dobrim djelom prostire i na području današnje Republike Hrvatske. Po nekima su u njezinoj genezi sudjelovale dvije komponente: balkansko-anadolski kompleks starijega neolitika i sjevernobalkansko – panonski kompleks s grubom impresso-keramikom i barbotinskom keramikom (Garašanin 1979:139). Što se tiče ekonomije starčevačke kulture, možemo pretpostaviti da poznaje zemljoradnju jer u njezinom kontekstu nalazimo ostatke sjekira, žrvnjeva, ali i uporabu pljeve u izradi keramike (Garašanin 1979:138). No, spomenuta poljoprivreda više upućuje na primitivnu ekstenzivnu formu u kojoj je obrađivanje zemlje vezano uz ciklično pomicanje na okolna područja. Naselja koja u pravilu nemaju karakter *tella* upućuju na to da su njihovi stanovnici mobilniji od pretpostavljenih karakterističnih neolitičkih populacija, uređeni u rodovske zajednice u kojima pored proizvodnje hrane – poljoprivrede i uzgoja stoke, lov, ribolov i sakupljanje još uvijek predstavljaju značajnu ulogu (Garašanin 1979:139). Ta naselja obično su bila smještena na blagim padinama pored potoka i izvora, dok su se u ravničarskim krajevima smjestila na niskim i dugim uzvišenjima – gredama, koja su se uzdizala oko naplavnog terena (Garašanin 1979:120). Stanovnici starčevačkih naselja stanovali su u zemunicama ili poluzemunicama te četvrtastim nadzemnim građevinama u čijem interijeru ponekad postoje ognjišta s pepelištem i kulnom jamom (Garašanin 1979:122). Što se tiče ukapanja mrtvih, autori spomenutog zbornika smatrali su da nositelji starčevačke kulture prema svojim mrtvima nisu gajili osjećaje te da su ih bacali na smetlište ili u jame (Garašanin 1979:122). No nalazi s većeg broja lokaliteta pokazuju da su neke svoje mrtve sahranjivali u samom naselju gdje su mrtvi u zgrčenom stavu pohranjeni u jame ili neposredno pored njih. Prema nekim nalazima može se reći da su se pokapali i grupno kao što je to npr. zabilježeno na primjeru iz Vinče gdje je u zemunici s hodnikom pronađeno devet razbacanih kostura.

Novija istraživanja starčevačke kulture, usmjerena su na količinu arheoloških podataka prikupljenih na određenom lokalitetu (npr Zadubravlje, Galovo...). Prikupljeni podaci se mogu odnositi na analizu kakvoće tla i njegove uvjete za proizvodnju te na

konkretna ostatka pripitomljenih biljnih i životinjskih vrsta, ali i ostatke poljoprivrednih oruđa i drugih pomagala za obradu proizvedenog materijala (Jurić et al 2000). Nakon što je stanovnik neolitičkog naselja odabrao određeni dio prostora za nastambe, ali i za uzgoj žitarica, to tlo kasnije obrađuje i priprema za novu daljnju proizvodnju. Dokaz tomu su stratigrafski podaci u kojima vidimo ostatke paljevine koji upućuju na paljenje korova. Priprema i održavanje plodnosti zemlje uvjetovala je i prestanak seljenja te izgradnju stalnijih naselja koja u kontekstu starčevačke kulture također pronalazimo. Što se tiče uzgoja životinja, autori polaze od životinjskih ostataka koji ukazuju na opsežnu svinjogojску proizvodnju, ali i ostataka figurica goveda i ograde koji sugeriraju njihov uzgoj i važnost. Zbog pretpostavke da tele dugo sisa, proizvodnja mlijeka, koju mnogi u ovom kontekstu olako predviđaju ipak je stavljena pod upitnik. Tek porastom obujma proizvodnje hrane i logičnim porastom stanovništva možemo pretpostaviti uzgoj raznih životinja koje odmah ne donose korist. S tim nastaju i promjene u organizaciji prostora i naselja koje postaju veće, ali bez građevina obrambenog karaktera. Takva je konstatacija bitna jer se u nastavku citira Mumford (Jurić et al 2000) koji ograđeno i utvrđeno naselje s pravokutnim nastambama smatra oznakom patrijarhalnog društva.

O objektima i arhitekturi naselja u starčevačkoj kulturi više saznajemo iz članaka i radova Kornelije Minichreiter, koji se odnose na zemuničke i nadzemne objekte u naselju Galovo. Na lokalitetu su otkriveni objekti grupirani u stambeni, radni te obredno–ukopni dio naselja. U prvoj fazi izgradnje naselja, obredno – ukopne objekte nalazimo u zapadnom dijelu naselja, no oni se s vremenom premještaju na istok što vidimo na primjeru zapadnog obredno-ukopnog dijela koji u prvoj fazi izgradnje obuhvaćao prostor s jamama za pokojnike i tri prateća kulturna objekta (dvostruke drvene ograde koje zatvaraju prostor u obliku mjesečeva srpa), koji su (u drugoj fazi) preslojeni s tri velike stambene zemunice (Minichreiter 2007). Tim je činom obredno-ukopni prostor smanjen za oko 30 m pa se smatra da je u funkciji kulturnog objekta ostala samo istočna dvostruka ograda koja je od novog dijela naselja odvojena novom drvenom pregradom (Minichreiter 2007:58). Pored te ograde u kontekstu istočnog prostora, nalazi se objekt na visokim stupovima, koji ima dosta sličnosti s objektom starčevačkog naselja kod Zadubravljia i u kojem su ti nizovi stupova/kolaca rekonstruirani kao objekti za spremanje ili sušenje hrane. Autori ovu pretpostavku kao prijedlog za objekt iz Galova nisu isključili te dodaju da su se na njemu možda pokojnici sušili ili izlagali

pticama prije završnog ukopa u zemlju. Gledajući dalje u smjeru istočnog dijela naselja, u kontekstu obredno-ukopnih objekata, treba spomenuti veliku grobnu jamu 9 u kojoj su pronađena 3 ljudska ukopa i dvije obredne peći koje samo izgledom podsjećaju na lončarske peći jer se s obzirom na njihov način izgradnje i položaj (na rubnom djelu jame s otvorom za ložište s vanjske strane) unutar grobne jame, može pretpostaviti da nisu služile za proizvodnju lončarije (Minichreiter 2007). U njenoj neposrednoj blizini nalazi se mala grobna jama 15 također s ljudskim ukopom, koju je prekrivala nadstrešnica u kojoj je zajedno s kosturom pronađen zanimljiv inventar – cijele glačane kamene sjekire različite veličine i sitno kameno oruđe. Spomenuti inventar i položaj ulaza (na sjevernoj strani) ukazuju na to da je grobna jama 15 komunicirala s grobnom jamom 9 i to vjerovatno u nekim ritualnim obredima (Minichreiter 2007).

U nastavku će biti izneseno nešto više podataka o spomenutim ukopima (6 ukopa) iz grobnih jama 9 i 15, te o ukopu iz grobne jame 11 i 2242/2243. U velikoj grobnoj jami 9 pronađena su tri ukopa; ukop 35, 33 i 34. Ukop 35 koji predstavlja muškarca od 25/30 godina starosti, pokopanog (ili položenog) u zgrčenom položaju, bez glave i okrenut prema središtu zemunice (u smjeru istok-zapad). Spomenuti kostur bio je zatrpan zemljom izmiješanom s ulomcima keramike i kamenim oruđem između kojih treba istaknuti minijturni žrtvenik u obliku životinje te grudicu okera (Minichreiter 2007:62). Na sjevernom prostoru jame, između već spomenutih peći, pronađena su preostala dva ukopa, također u zgrčenom položaju (ukop 33 i 34). Ukop 33 predstavlja muškarca koji je u trenutku smrti imao između 40 i 50 godina starosti, dok se južno od njega nalazio ukop bezglave žene (ukop 34) starosti između 35 i 40 godina. Također treba spomenuti i malo vatrište (krug pečene zemlje promjera 50 cm) na kojem su u obliku šatora bile poslagane neizgorene oblice (Minichreiter 2007:64) i koje možda simbolički predstavlja kućno ognjište, vjerojatno oblikovano u blizini ženskog ukopa (ukop 34) (Minichreiter 2007:64). Prema ostacima rupa od kolaca koji su uočeni (djelomično) na rubu i u sredini grobne jame 9, možemo pretpostaviti da se iznad nje nalazila krovna konstrukcija koja ju je zbog njene veličine, samo djelomično pokrivala. Sjeveroistočno od grobne jame 9 nalazi se mala jama 11 koja ima samo jedan, nedefinirani, ukop za koji se pretpostavlja da zbog malih kostiju koje su tamo nađene, predstavlja dječji ukop (Minichreiter 2007). Druga mala grobna jama (br 15) nalazi se u sredini zapadnog obredno-ukopnog prostora. Bila je prekrivena nadstrešnicom koju su držali široki stupovi nejednake debljine, ukopani 20 cm u zdravicu i poredani u tri koncentrične kružnice ili vijenca

(Minichreiter 2007). Ukop, koji se nalazio na zapadnoj strani grobne jame, bio je posebno oblikovan i ukopan unutar jame te je zauzimao više od cijele polovice njezine ukupne površine. Kostur iz tog ukopa predstavlja muškarca u dobi od 35-40 godina, bez lica jer su pronađene samo stražnje kosti lubanje (Minichreiter 2007). Bio je zatrpan zemljom izmiješanom s ulomcima grublje i fine slikane keramike, ostacima životinjskih kostiju te s više od 100 komada kamena raznovrsnih oblika i namjene: jezgre, odbojci, brusni kamenovi, drobilice itd. Zemlja iz grobne zapune sadržavala je veliki postotak gara, a u njoj su pronađeni i komadi pečene zemlje glatke površine, s na jednoj strani urezanim žljebovima neodređenog ornamenta (Minichreiter 2007:72). Identični komadi pečene zemlje pronađeni su i u kontekstu grobne jame 9 i to ispod skupina keramike što upućuje na mogućnost njihove namjene kao žrtvenih stolova za držanje glinenog posuđa. Iznad kostura, među ulomcima keramike, pronađeni su i glineni diskovi s rupom u sredini i glinena glava patke oko 30 cm iznad ostatka lubanje. Po cijeloj grobnoj jami bilo je rasutih komadića keramike, a na zapadnoj strani ulaznih stepenica otkrivena je skupina cijelih glačanih kamenih sjekira različite veličine i sitnijeg kamenog oruđa, što upućuje na mogućnost obrednog odlaganja kamenih sjekira odmah pokraj ulaza u grobnu jamu. Smatra se da su sjekire tamo odspjele ili sve odjednom ili uslijed postupnog prilaganja pri svakom posjetu pokojniku u određenim vremenskim razmacima. Ovakav ukop autore navodi da razmišljaju o istaknutom članu plemena jer je pored bogatog inventara, ukop 36, iako bez lica, jedini ukop u ovoj zemunici. Sličan ukop prethodnom ukopu je onaj iz grobne jame 2242/2243 koja se nadovezuje na južni dio obredno – ukopnog prostora (Minichreiter 2012). Taj ukop također sadrži ostatke kostura kojem nedostaju dijelovi lubanje te je pokopan u središnjem dijelu grobne jame. Oko kostura nalazi se posuđe, zdjela na nozi, gruda okera, nakit, četiri diska s rupom te ulomci keramike i kremenih izrađevina (Minichreiter 2012:18). Položaj pokojnika je zgrčenac, u smjeru istok - zapad, s mnoštvom spomenutih priloga iznad kojih se nalaze veći komadi kućnog lijepa, vjerojatno ostaci debelog šiblja koji zajedno s rupama na rubu jame sugeriraju grobnu konstrukciju, tj. nekakav krov u obliku šatora (Minichreiter 2012:19). Navedene karakteristike upućuju na sličnost s grobnom jamom 15 iz istog naselja u kojoj je bio pokopan „*poglavica ili vrač*“ (Minichreiter 2012).

Dio središnjeg naselja koji se sa zapadne strane nadovezao na obredno ukopni prostor i koji se u svojoj mlađoj fazi proširio prema ukopnom prostoru, predstavlja stambeni i radni dio naselja. U tom djelu istraženo je osam zemunica koje su većinom

bile poredane u polukrug prema zapadnoj strani istočnog kulturnog objekta (Minichreiter 2010). Pored stambenih zemunica otkrivene su i radne zemunice, radionice za izradu kamenih alatki, glinenih predmeta i tkanina. Karakter „radne“ zemunice Kornelija Minichreiter dokazuje ostacima drvenog okvira i trideset glinenih utega za okomiti tkalački stan (nalazi iz prve zemunice) te krušne peći, otvorenog ognjišta i igle za šivanje pronađene u posebnom dijelu te zemunice (Minichreiter 2010:4). Praznu zemunicu u kojoj nalazimo ostatke igala i koja se nalazi odmah do ostalih radnih zemunica Minichreiter (2010) vidi kao radionicu za šivanje, dok onu s tri prostorije ali bez peći, tkalačkog stana i kamenih predmeta smatra stambenom. O nadzemnim objektima u naselju za sada svjedoče samo temelji koji se nalaze jugo–zapadno od ukopnog prostora i istočno od tri radne zemunice, tj. u nekom pretpostavljenom stambenom dijelu naselja. Minichreiter (2010:17) pretpostavlja da je spomenuti nadzemni objekt bio namijenjen manjem broju osoba koje su ondje paralelno obavljale obrede jer je jednom stranom otvoren prema obredno-ukopnom prostoru.

6. KRITIKA DRUŠTVENE INTERPRETACIJE RANOG NEOLITIKA U KONTEKSTU STARČEVAČKE KULTURE

Starčevačka kultura predstavlja prvu neolitičku kulturnu manifestaciju na području Republike Hrvatske i šire pa je zbog toga u kontekstu ovog rada, u kojem se problematizira ideja društvenog raslojavanja, izdvojena kao posebna. U dijelovima rada koji se osvrću na samu kulturu, naglasak je stavljen na njezin početak, genezu i periodizaciju, ali i na nalaze koji nam govore o organizaciji naselja, ukopima i ekonomiji prema kojima određujemo razinu kompleksnosti društva i društvenu organizaciju. Razina kompleksnosti se iz navedenih istraživanja na području Republike Hrvatske ne uspijeva očitati jer osim uočavanja određenih stvari u naselju koje mogu biti njezin odraz, konkretnije tumačenje i postavljanje neke skale ne uočavamo.

U nastavku teksta, pokušat će se dati prijedlog interpretacije društvenog raslojavanja za neolitik užeg područja oko Slavonskog Broda. Iznijeti podaci o stupnju sedentizma za spomenuto uže područje oko Slavonskog Broda, iscrpno govore o tome postoje li uvjeti za razvoj poljoprivrede i uzgoj stoke, no ne dopuštaju nam da iz njih pročitamo kakve posljedice takva novina može prouzročiti na cijelom teritoriju u određenom vremenu i zašto ona kao takva gospodarska grana upravo tada nastaje. Također treba reći da su podaci kao što su trajna naselja i prateća arhitektura iznijeti kao odraz tih promjena, ali ne i informacija zašto i kako društvo s pomoću njih odgovara na te promjene. Isto tako vidimo da iz navedenih kategorizacija objekata (radni, stambeni, obredni) s lokaliteta Galovo ne saznajemo zbog čega se stanovnici tog naselja odlučuju za grupaciju po tim kriterijima (aktivnostima) i što to govori o odnosima u društvu, tj. da li takva organizacija proizlazi iz njihove ideologije, higijenskih ili egzistencijalnih razloga. Autorica Minichreiter niti u jednom trenutku ne propituje navedene kategorizacije objekata na način da objašnjava zašto su određeni nalazi pokazatelji navedene aktivnosti u naselju te da li postoji alternativa tom tumačenju. Iznijeti opisi lokaliteta Galovo za sada odgovaraju samo tradicionalnom, empirijskom, tumačenju koji prate (opisuju) određene objekte na način da ih vežu uz pojedine aktivnosti, o kojima spekuliramo s pomoću opisa (vrste) predmeta i njihove količine pronađene u promatranom kontekstu, pri čemu objekt u kojemu nalazimo najviše npr. koštanih igala predstavlja radionicu za šivanje, a objekt u kojemu nalazimo ukop, obredni objekt.

U objektima u kojima nalazimo ostatke tkalačkog stana, koštanih igala, krušne i lončarske peći, i koji su grupirani u radne objekte, pretpostavljena je keramička i tekstilna proizvodnja, što po općim kriterijima ne odskaka od uobičajenih dnevnih aktivnosti u neolitičkom naselju. Ovakvi nalazi često se koriste kao dokaz kompleksnosti naselja jer dopuštaju pretpostavku da u njemu postoji određena „obrtnička“ specijalizacija, no treba spomenuti da slične pojave vidimo i puno ranije, u gornjo-paleolitičkom lokalitetu Dolni Vestonice gdje u kontekstu naselja također pronalazimo dokaze o radionicama za proizvodnju sječiva i keramike (Janković i Karavanić 2009). Iz navedenog proizlazi pitanje;možemo li istovremeno govoriti o arhitekturi i aktivnostima (kao što vidimo u interpretaciji lokaliteta Galovo) pa tek onda postaviti pitanja (koja su preduvjet za uspostavu aktivnosti i arhitekture) zbog čega određeni pojedinac ima potrebu ili pravo posjedovati određenu moć nad upravljanjem u proizvodnji nekog predmeta, iz čega je to pravo proizišlo (zbog potrebe društva ili kao nasljeđe) te kako on tu ulogu shvaća, kao privilegij ili obvezu?

Ukopi koje nalazimo u kontekstu naselja u Galovu, također se interpretiraju kao odraz razine društvene kompleksnosti, a time i raslojavanja. Oni su ovdje grupirani u posebnoj dijelu naselja koje je odvojeno od stambenog i radnog dijela. Takva pojava, može se tumačiti kao promjena u odnosu na uobičajene standarde koje vidimo u rano neolitičkim naseljima što može predstavljati lagani pomak prema budućim nekropolama - posebnom, odvojenom dijelu naselja za ukope. Takav položaj ukopa u naselju neki bi mogli interpretirati i kao reakciju na promjenu svijesti o važnosti odvajanja mrtvih od živih proizišlo iz higijenskih razloga (kao što vidimo kod M. Parker Person-a) ili kao potrebu za stvaranjem posebnog mjesta (propaganda) koje preko zajedničkog pretka povezuje žive članove društva (Thomas 2002: 203). Ovdje također treba napomenuti da šest ukopa u spomenutom naselju nije dovoljno da bi predstavljalo svijest o higijeni jer ne znamo gdje su pokopani ostali članovi zajednice ili stanovnici naselja. Iz malog broja ukopa isto tako ne možemo saznati jesu li pokojnici članovi genski dominantne (brojčano) loze određenog društva. U nastavku se dalje možemo pitati postoji li neka genska veza između spomenutih ukopa, o čemu niti jedna od navedenih interpretacija ne govori, pretpostavljam zbog toga što podacio rodbinskim vezama, koje bismo mogli dobiti npr. analizom genomske ili mitohondrijske DNA i tim potvrdili istu gensku lozu ukopa iz Galova, sami po sebi ne bi rekli ništa novo o već, ionako pretpostavljenoj homogenoj zajednici.

U kontekstu iznijetih podataka zanimljivo je spomenuti i pojedinačni ukop (ukop iz jame 15) za koji autorica pretpostavlja da predstavlja ukop poglavice ili vrača o čemu svjedoči njegov položaj (zgrčenac bez kosti lica) i materijal prikupljen oko njega. Pozicija groba, u ovom slučaju središnji dio grobne jame, shvaćena je kao indikativna i koji s priložima ili „*skupim signalima*“ (Ames 2007:37) (grubo posuđe, zdjela na nozi, oker, nakit, četiri diska s rupom te mnoštvo ulomaka keramike) predstavlja poštovanje ili povlaštenu ulogu koju mu daju i priznaju članovi zajednice koja ga pokapa. Navedeni inventar, postupak pokapanja i odabir samoga mjesta u naselju također može biti odraz brisanja ili naglašavanja razlike između živih i mrtvih ili pak naglašavanje nekih detalja kako bi se prikrila realna slika koja prati pokojnika i njegovu ulogu, a koja je odraz ideologije onih koji ga pokapaju. Ta realna slika za pokojnika može biti pozitivna, ali i negativna jer je on tu manje bitan. Na tragu spomenute Foucaultove teorije o materijalizaciji moći kroz tijelo, stvaranje značenja ili memorije o pokojniku kroz sam ritual (pokapanje ili ciklični obilazak) ne služi njemu, nego zajednici koja upravo kroz manipulaciju njegovim mrtvim tijelom, prihvaća ili negira njegovu dosadašnju ulogu u društvu. Kategorija poglavice, vrača ili šamana gledano iz ove perspektive je spekulativna, ali i beskorisna jer nam u promatranju cjelokupnog društva ništa ne govori o njihovoj religioznoj praksi i ideologiji, nego još više mistificira već dosta nejasno područje. Također treba napomenuti da je definicija duhovnog vođe (koja je najšire objašnjenje šaman/vrač/poglavica termina) krajnje jezično, kulturno i disciplinarno uvjetovana pa je zbog toga u ovom slučaju treba napustiti jer obično za sobom povlači niz lingvističko/etnološko/teoloških rasprava.

Gledajući sveukupno na spomenute ukope možemo reći da nam svijest o ukopu i obilježavanju mjesta ukopane govori ništa novo o odnosima u društvu jer ona u ovakvom oblikupostoji i puno ranije u srednjem i gornjem paleolitu (Janković i Karavanić 2009). Ipak, ovdje, u kontekstu neolitičkog naselja, grob kao komunikacijsku cjelinu možemo promatrati u fizički, a i simbolički nama bližoj i time određenijoj (jasnijoj) cjelini. Upravo zbog toga možemo reći da jedinu novinu što Galovo u kontekstu rasprave o početku društvenog raslojavanja predstavlja, jest spomenuti posebno izdvojen dio unutar stalnijeg naselja u kojem se nalaze ukopi i koji je s vremenom ograđen i odvojen. Uspostava horizontalne granice predstavlja nešto novo u odnosu na ono što primjećujemo u ranijim razdobljima, neku nama bližu uspostavu reda. No treba napomenuti da o uspostavi nove simboličke granice za komunikaciju

mrtvih i živih, svjetovnog i duhovnog, ovdje možemo spekulirati samo zbog pronalaska fizičkih dokaza u vidu „ograda“ ili odvajanja, kojih za gornji paleolitik još nemamo, tj ne poznajemo.

7. ZAKLJUČAK

Iznijeti opis starčevačke kulture uočen na lokalitetu Galovo ipak nam na kraju ne govori ništa novo o društvenom raslojavanju u ranom neolitu, tj. o njegovom početku, osim ako na te podatke ne gledamo kao kulturno-povijesni arheolozi i početak društvenog raslojavanja temeljimo na opisima i količini materijala koja sugerira prvo koncentraciju većeg broja ljudi, a onda i specijalizaciju, inovaciju i druge znakove proizvodnje i razmjene u određenom vremenu i prostoru. Temeljna analitička jedinica takvog tumačenja je arheološka kultura. Kao što smo vidjeli, nastanak takve jedne kulturne grupe opisan je u terminima geneze čiji su glavni mehanizmi difuzija, migracija ili autonomni razvoj. Oni uzrokuju promjenu postojeće pojedinačne arheološke kulture i stvaraju novu koja predstavlja drugačiji popis karakteristika što je, kao takvu izdvaja iz opće skale. Zamjerka ovakvom pristupu je to što s pomoću njega ne saznajemo zašto su određeni elementi materijalne kulture sklopljeni u cjeline te na koji način predstavljaju ljudsko djelovanje.

Kao što je istaknuto u drugom dijelu rada, spomenuti historijski partikularizam, orijentiran na praćenje razvoja određenih arheoloških kultura, zamijenjen je svođenjem kulturnih procesa na opće principe razvoja društvenih sustava. Procesni arheolozi, zagovornici ovakvog pristupa, kritiziraju kulturno-povijesnu arheologiju koja kroz svoj esencijalistički pristup ne pokazuje kako se pojedine kategorije nalaze integriraju u društvenu praksu (Kulenović 2012). Oni se tako okreću pristupu koji u okviru logičko-deduktivne metode propituje teze koje se potom, primjenom *de facto* mjerenja, potvrđuju ili odbacuju. Dakle, ono što se u okviru ove paradigme nastoji postići jest uspostava uzročno-posljedičnih veza između varijabli procesa kao što je npr. populacijski pritisak – poljoprivreda.

U svom pristupu zatim se okreću mjeri razine kompleksnosti koju shvaćaju kao odraz organizacijske kompleksnosti društva i svijesti o važnosti uspostave optimalnog odnosa s pripadajućim okolišem. Po tome se društva s optimalnom organizacijom, o čijem stupnju svjedoči arhitektura naselja, grobovi i nivo potrošene energije, smatraju kompleksnim, a time i raslojenim. Dobar primjer takvog načina razmišljanja je Binfordova skala kompleksnosti pogrebnog rituala koja varira u odnosu na strukturalnu kompleksnost samoga društva (Binford 1971).

Problem u kulturno–povijesnom i procesnom pristupu je „*shvaćanje društva kao zbira sistemskih datosti, a materijalne kulture kao refleksije toga*“ (Kulenović 2012:142). Postprocesualisti nude alternativu takvom stavu i predlažu novi način za razumijevanje primjerice pogreba po kojem on predstavlja društvenu realnost (ideološku praksu) kojom su izraženi stavovi i vrijednosti određene skupine. Pogrebni ritual ne promatraju kao direktan odraz cjelokupne društvene prakse, već kao stav zajednice koja je oblikovana kroz zajednički stav prema smrti. Te stavove nameće netko tko posjeduje moć i tko kao pojedinac, skupina ili cijeli sustav definira vrijednosti te implicira normiranje prema zadaćama, ulogama i statusima o kojima mi preko materijalnih dokaza ne možemo reći ništa više osim da postoje.

U Hrvatskoj arheologiji, kao što smo i vidjeli na navedenom primjeru, dominira kulturno-povijesni interpretacijski okvir gdje razrada epistemoloških postavki u potpunosti nedostaje. U karakteristično kulturno-povijesnoj maniri spomenuti autori polaze s induktivnih pozicija opisujući obrasce koje uočavaju. Temeljni metodološki postupak je opisivanje koje za cilj ima predstaviti što je cjelokupnije moguće, sliku starčevačke kulture pa tako određene opise naselja i karakter nastambi izvode iz morfologije artefakata pronađenih u njihovom užem kontekstu koji sugeriraju određenu funkciju nekog dijela naselja ili same nastambe. Karakter koji im se na taj način pripisuje je spekulativan s vidljivom tendencijom usustavljivanja i stvaranja ekonomskih kategorija naselja koje bi opet, gledano iz suvremene perspektive bile odraz našeg uvriježenog vjerovanja o životu prapovijesnih zajednica. U kulturno-povijesnom pristupu grob također služi kao inačica općeg opisa koja je obično izdvojena iz svog konteksta u sferu nečega što zovemo kult (Kulenović 2012). Dobar primjer za to je nalaz groba s posebnim karakteristikama pronađenog na lokalitetu Galovo koji je autorici Korneliji Minichreiter poslužio kao dokaz u interpretaciji da je to grob poglavice plemena ili vrača.

Važno je napomenuti da su spomenuti oblici ekološkog i ekonomskog determinizma prikazani kroz razvoj poljoprivrede u okviru starčevačke kulture, također prikazani u maniri kulturno-povijesne paradigme.

Interpretacija arheoloških podataka nije neutralan i nedvosmislen postupak u kojem podaci govore sami za sebe. Cilj ovoga rada je upravo to, pokazati koliko određeni teorijski okvir, unutar kojega se obrađuju podaci, određuje smjer istraživanja i na kraju daje značenje.

Kao što je i prikazano, svaka arheološka paradigma svoje zaključke temelji na drugačijem proučavanju materijalne kulture. Problem nije u tome što to jest, nego što nemamo svijest o tome kako pojedina paradigma poima kulturnu promjenu i kako materijalna kultura funkcionira u tom okviru. Kulturno-povijesna arheologija na materijalnu kulturu gleda kao na odraz esencijalnog i nepromjenjivog identiteta, procesna kao na izvantjelesni način prilagodbe okolišu, a postprocesna kao na medij komuniciranja odnosa u društvu u okviru kulturne prakse (habitusa) koja je kao takva značenjski konstruirana.

Zbog toga ovaj rad započinje uspostavom epistemološke baze i prikazom povijesti arheološke misli jer se samo tako može pokazati kako su različite paradigmatске postavke (koje prati određena metodologija) utjecale na donošenje zaključaka kao što je i ideja o početku društvenog raslojavanja. Kroz razne teorijske perspektive vidjeli smo da društveno raslojavanje prvo ovisi o tome kako ga definiramo i na koje se nalaze pri tome oslanjamo. Također je prikazano da ga u raznim oblicima nalazimo u svim društvima i odnosima koji podrazumijevaju bilo kakvo djelovanje prema van.

Na kraju možemo reći da sama tema „društveno raslojavanje u ranom neolitiku“ nema smisla jer smo vidjeli koliko je raslojavanje „slojevito“ i kako ne možemo reći da počinje određenim izumom ili kao posljedica nečega. Za pretpostaviti je da populacijskim porastom određeno društveno usustavljivanje na lokalnoj razini počinje imati smisla, ali da li tek tad možemo govoriti da postoji određena prevlast pojedinca nad grupom? Moć, koja je u kontekstu raslojavanja spomenuta, uvijek je postojala i postoji, isto kao onaj ili oni koji ju stvaraju ili bivaju njom stvarani, tj. priznaju.

8. POPIS LITERATURE

- AMES, K. M., 2007., On the Evolution of the Human Capacity for Inequality and/or Egalitarianism, *Pathways to Power*, New Perspectives on the Emergence of Social Inequality, Springer, 15-45,
- BALEN, J., MIHELIĆ, S., 2003., *Par srebrnih sjekira iz starih Jankovaca*. *Opuscula archaeologica* 27, 85-96,
- BARNARD, A., 2011., *Povijest i teorija antropologije*, Zagreb: Jesenski i Turk
- BENAC, A., GARAŠANIN, M., SREJOVIĆ, D., 1979., Zaključna razmatranja, U. Benac, A. ur. *Praistorija jugoslavenskih zemalja II*, Neolitsko doba, Sarajevo, 635-667,
- BENTELEY et al. 2012, *Community differentiation and kinship among Europe's first farmers*, PNAS 109 (24), 9326-9330.
- BENDER, B., 1978., *Gatherer-Hunter to Farmer: A Social Perspective*, *World Archaeology* 10, No. 2, Archaeology and Religion, 204-222
- BENDER, B., 1989., *The Roots of Inequality, Domination and Resistance*, urednici Miller, D., Rowlands, M., Tilley, C., London, 83-95,
- BAHN, P., RENFREW, C., 2006., *Archaeology: Theories, Methods and Practice*, Thames & Hudson
- BINFORD, R. L., 1962., *Archaeology as Anthropology*, *American Antiquity* 28, 217-225,
- BINFORD, R. L., 1971. *Mortuary Practices: their study and potential*. U: Brown, J. A. (ed.), *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices*. New York: Society for American Archaeology, 6 – 29,
- BORIĆ, D., 1996., *Social dimensions of mortuary practices in the Neolithic: A case study*, *Starinar* (47), 67-83,
- BORIĆ, D., 2000., *Mortuary practices, bodies and persons in the Neolithic and early-middle Copper age of Southeast Europe*, Oxford University Press

- BORIĆ, D., 2008., First Households and 'House Societies'. U: European Prehistory, Jones, A. ed. *Prehistoric Europe: Theory and Practice*. Chichester: Wiley-Blackwell, pp. 109-142.
- CHAPMAN, R.W., 2003., *Death, society and archaeology: the social dimensions of mortuary practices*. Mortality, 8 (3). pp. 308-315.
- DIAZ, A. M., BABIĆ, S., LUCY S., EDWARDS D. N., 2004., *The Archaeology of Identity*, London: Routledge.
- DIMITRIJEVIĆ, S., TEŽAK-GREGL, T., MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N., 1998., *Prapovijest*, Zagreb
- DRENNAN, R. D., CHRISTIAN, E. P., FOX, J. R., 2007., Degrees and Kinds of Inequality, *Pathways to Power*, New Perspectives on the Emergence of Social Inequality, Springer, 45-77,
- DOUGLAS- PRICE, T., FEINMAN G. M., 2007., Social Inequality and the Evolution of Human Social Organization, *Pathways to Power*, New Perspectives on the Emergence of Social Inequality, Springer, 1-15,
- DURKHEIM, E., 2008., Elementarni oblici religijskog života, Zagreb: Jesenski i Turk
- ERIKSEN, T. H., 2001., *History of Anthropology*, London: Pluto Press
- FLANNERY, Kent V., 1993., *Will the Real Model Please Stand Up: Comments on Saidel's 'RoundHouse or Square?*, Journal of Mediterranean Archaeology 6(1):109–17
- GARAŠANIN, M., 1979., Centralnobalkanska zona, U: Benac, A. ur. *Praistorija jugoslavenskih zemalja II*, Neolitsko doba, Sarajevo, 79-213,
- HODDER, I., 1980., Social structure and cemeteries: a critical appraisal. U P. RAHTZ, T. DICKINSON & L. WATTS (Eds), *Anglo-Saxon Cemeteries*, 1979. Oxford: British Archaeological Reports 82.
- HODDER, I. 1984, Burials, houses, women and men in the European Neolithic. U Miller, D. and Tilley, C. (eds.) *Ideology, power and prehistory*, Cambridge University Press
- HODDER, I., 1990., *The domestication of Europe*, Blackwell, Oxford

- HODDER, I., 1995., *Theory and Practice in Archaeology*, London: Routledge.
- HODDER, I., HUDSON S., 2003., *Reading the Past*, Cambridge,
- JANKOVIĆ, I. i KARAVANIĆ, I. 2009. *Osvit čovječanstva: početci našega biološkog i kulturnog razvoja*. Zagreb, Školska knjiga
- JURIĆ, I., BOGUNOVIĆ, M., ĐIKIĆ, M., BALEN, J., 2001 *Značajke poljoprivredne proizvodnje u naseljima starčevačke kulture na prostoru između Vinkovaca i Slavenskog Broda u Hrvatskoj*, Društvena istraživanja 10, 6; 1131 – 1158
- KULENOVIĆ, I., 2012., *Materijalna kultura – značenje i praksa*, Naklada Slap, Zagreb,
- MINICHREITER, K., 2007., *Slavonski Brod – Galovo*, Zagreb
- MINICHREITER, K., 2010., *Nadzemni objekti u naseljima starčevačke kulture*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, 27, 15-32,
- MINICHREITER, K., 2012., *Slavonski Brod, Galovo, arheološka istraživanja 2011., Godišnjak instituta za arheologiju VIII*
- OLSEN, B., 2002., *Od predmeta do teksta: teorijske perspektive arheoloških istraživanja*, Geopoetika, Beograd
- O' HEAR, A., 2007., *Uvod u filozofiju znanosti*, Zagreb: Hrvatski studiji
- MCGUIRE R. H., SAITTA D. J., 1996., *Although They Have Petty Captains, They Obey Them Badly: The Dialectics of Prehispanic Western Pueblo Social Organization*, American Antiquity, Vol. 61, No. 2
- MONTELIUS, O., 1885., *On Determining the Periods Within the Bronze Age*, Handl.30, Ny foljd 10. Stockholm. Kungl. Vitth. Hist. och Antikvitets Akad
- PORČIĆ, M. 2012, *Social complexity and inequality in the Late Neolithic of the Central Balkans*, Documenta Praehistorica 39, 167-183
- SARDAR, Z., 2001., *Thomas Kuhn i ratovi znanosti*, Zagreb: Jesenski i Turk

- SHANKS, M., TILLEY, C., 1982., Ideology, Symbolic Power and Ritual Communication: Reinterpretation of Neolithic Mortuary Practices, *Symbolic and Structural Archaeology*, Cambridge University Press, 129-155,
- SHENNAN, S., 1994., *Archaeological Approaches to Cultural Identity*, London: Routledge
- SKUPINA AUTORA, 1979., *Praistorija jugoslavenkih zemalja II*, Neolitsko doba, Sarajevo,
- TEŽAK-GREGL, 2011., *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, Zagreb: Leykam international
- THOMAS, J., 2000., *Interpretative Archaeology, A Reader*, Leicester,
- TUMIN, M. M., 1970., *Readings on social stratification*, New Jersey,